

Библ. М. С.
с. 21, № 68

ПРЕДГОВОР

През 1964 г. беше отпечатан сборникът „Сердика. Археологически материали и проучвания“, т. I, издание на Археологическия институт с музей при Българската академия на науките. В него намериха място публикации на разкопки в София в периода 1949—1953 г. Те засягаха предимно площите, където бяха построени сградите на Министерския и Държавния съвет, на Централния универсален магазин и хотел „Балкан“.

Последвалите действия по градоустройството и благоустрояването на София поставиха нови сериозни задачи пред археолозите. Въпреки че бяха разформировани колективите, които работиха на първите пет големи строежа на София, и че кадрите на Археологическия институт трябваше да поемат не по-малко отговорни задачи в различни краища на страната, повечето от софийските археологически обекти бяха поети от създадения през 1952 г. Музей за история на София. От друга страна, големите мащаби на софийските разкопки позволиха да бъдат постоянно привлечени на временна работа много бъдещи научни работници в Археологическия институт и музей и в Института по тракология.

Интензивността на археологическите проучвания през изтеклите над двадесет години след отпечатването на сб. „Сердика“, т. I, беше изключително голяма. През отделни години разкопките се водеха без всякакво прекъсване и през зимните месеци. Така протече работата при строежа на двата подлеза в центъра, при изграждането на топлопроводната мрежа, при отделни строежи в западната и в северната част на резервата „Сердика-Средец“. Голямата натовареност с работа на терена забави цялостното публикуване на резултатите от разкопките. Но през тези двадесет години бяха

отпечатани много отделни статии и публикации, в които се даде отговор на най-актуалните проблеми. Голяма част от тези изследвания засягаха проблемите на средновековната археология на София, дотогава пренебрегвани. Някои студии дават пълна характеристика на Средец по археологически данни. Друго постижение на този период е и значителното разширяване на археологическата тематика, изследването на проблеми и материали, които дотогава не са били обект на внимание, особено що се отнася до късното средновековие. Приложената в края на този том библиографска справка дава възможност на читателя да се запознае с тези публикации.

С цел по-нататъшното цялостно публикуване на археологическите открития в София Археологическият институт с музей продължава поредицата Сердика с настоящия том. В него се отразява именно разширената проблематика. Томът съдържа изследване върху процеса на формиране на археологическото наследство в София, публикации на различни находки от античността и средновековието, на паметници от района на София. В тома е поместена последната студия на заслужилия за изследването на София доц. арх. Сава Бобчев, съдържаща преглед на разкритите обекти за периода 1920—1970 г., с което редакторският колектив изпълнява волята на автора и му отдава още веднъж почит.

Завършването на значителен етап от преустройството на главния център на София, който съвпада с площта на Сердика и Средец, позволи да се ускори обработката на получените теренни резултати и даде възможност за тяхното публикуване.

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

М. С. Археологическото
наследство на София — формиране,
състояние, проблеми

АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА СОФИЯ. ФОРМИРАНЕ, СЪСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМИ

УВОД

Да се изследва археологическото наследство на София като цяло е задача съществено различна от изследването на отделни негови елементи. Досега значителните по брой и по стойност научни изследвания засягат именно отделните елементи на това наследство¹. Най-често това са единични паметници, групи от еднородни или близки по вид отделни участъци от старата площ на града². По-редки са опитите да се улови характерното за дадената епоха, като се потърси нейното отражение в материалните ѝ следи³. При това колкото по-късна е епохата, толкова повече изследователят трябва да вземе под внимание присъствието на създаденото в по-ранните епохи и толкова по-малко е възможно самостоятелното разглеждане на фактите в ограничено време⁴.

Досега не е правен опит да се разгледа археологическото наследство на София като една исторически формирана цялост, достигнала до нас в резултат на продължително, непрекъснато и интензивно натрупване на следи от човешкия живот и дейност. София представлява рядък, може би дори в някои отношения изключителен случай⁵. Върху нейната градска територия не са засвидетелствувани само епохите на палеолита и мезолита⁶. Но ако неолитното селище, което определя възрастта на града на повече от 7000 години, е разположено в сравнително нов квартал на съвременна София (кв. Гео Милев)⁷, то енеолитното е вече на площад „9 септември“⁸, а следващата епоха — бронзовата — слага началото на историческия и сякаш вечен център на града⁹.

Близко десетте метра културни напластявания, оставени от непрекъснатото обитаване в центъра на сегашния град, представляват една много сложна археологическа ситуация. Границите между епохите са само условни, а стерилни пластове не се установяват.

Цялата тази археологическа документация на историята на София лежи под днешния ѝ център, а малка част от нея е адаптирана в съвременния облик на града. Това са забележителни паметници, надживели със столетия, а някои и с хилядолетия времето на тяхното създаване.

Допреди три десетилетия изглеждаше, че София ще трябва да се задоволи с тези недвижими следи на своето минало. Въпреки монументалността на някои от тях те оставаха

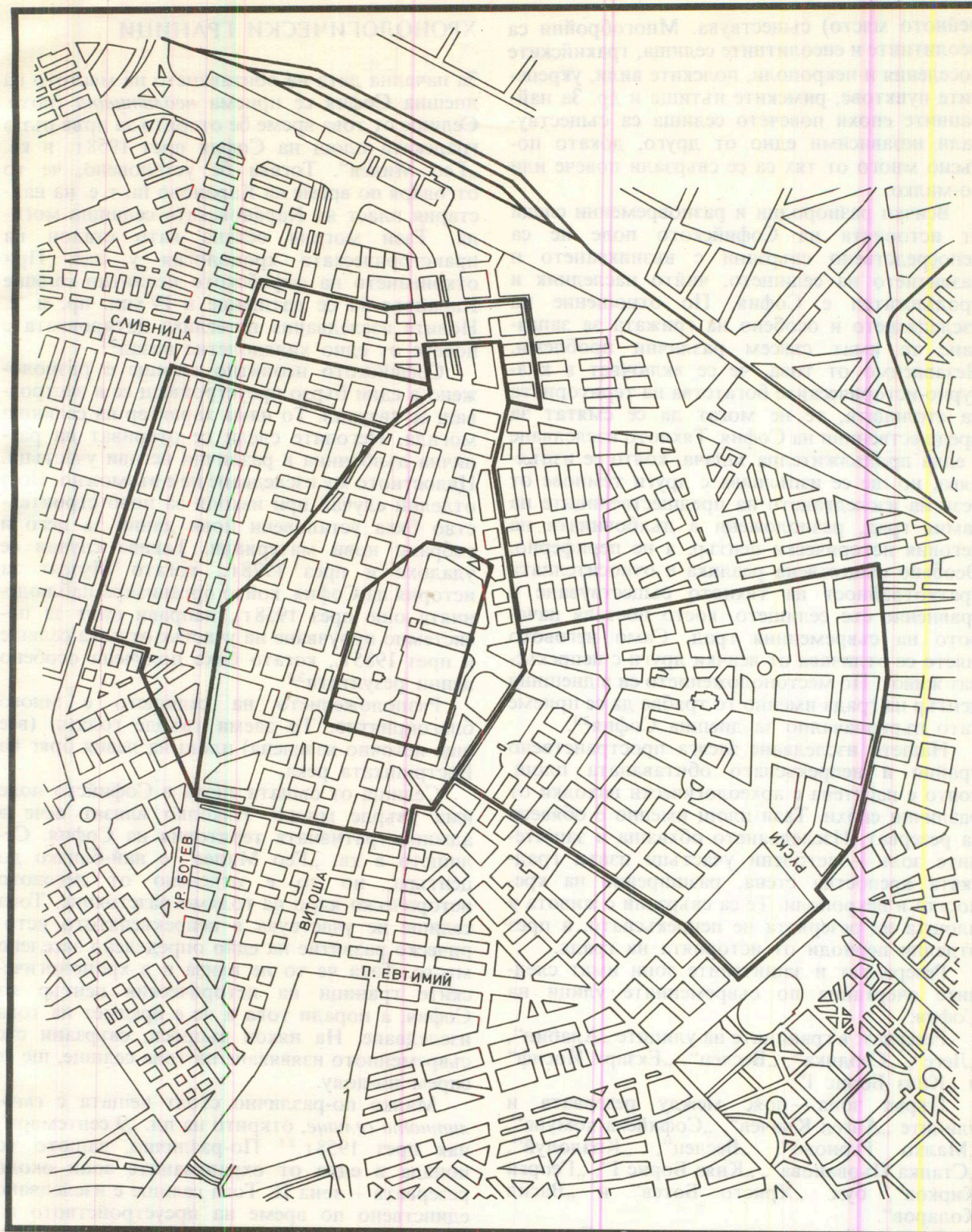
изолирани от своя исторически контекст¹⁰. Те бяха по-скоро символи, отколкото добре представени красноречиви свидетелства за епохите¹¹. В един млад на вид и все още в процес на обновление град тяхната изолация ги оставяше необяснени за онези, които не познават историята и съдбата на археологическото наследство на София.

От 1956 г. столицата приобщи към преустройства си частично център няколко различни археологически ансамбъла или отделни паметници¹². А през 1970 г. двата подлеза в центъра показаха колко големи са възможностите за съчетаване на археологическото наследство със съвременните урбанистични решения¹³.

Пет години по-късно Политбюро на ЦК на БКП взе решение за запазване на археологическото наследство на София и за свързването му със съвременния облик и преустройство на града¹⁴. През 1976 г. Министерският съвет издаде постановление, с което площта на античния и средновековен град се обявява за резерват, а четири зони извън нея се поставят на специален режим на застрояване¹⁵. Тези документи са в действие и се прилагат в момента чрез конкретни решения на сега осъществяваното строителство¹⁶. Прилагат се и чрез проучвания и проекти, които се отнасят до по-близки и по-далечни години¹⁷.

При тези условия пред археолога, който изследва миналото на София, се поставя задачата да съдейства за оптималното решаване на тези проблеми, а това изисква да се осигури колкото е възможно по-пълна информация за археологическото наследство. Досегашните проучвания и опит трябва да се използват за създаването на една относително ясна картина на неговото формиране, съдържание и състояние. На практика запазването на това наследство за поколенията ще се решава в определен исторически период от време, свързан с новото строителство на центъра¹⁸. Колкото по-добре се изнасят проблемите, с които ще се сблъска тази задача, толкова по-сполучливо ще бъде нейното решение¹⁹.

Естествено тази задача е трудна дори и за дългогодишен работник на полето на софийската археология. Далеч сме от мисълта, че можем да отговорим на всички въпроси, които се поставят или които сами си поставяме. Но

Обр. 1 Резерватът Сердика-Средец и охраняваните зони, нанесени върху съвременния план на централната част на София*

постигнатото може да бъде надеждна основа за бъдеща работа, а останалите без отговор въпроси — подтик и насока за нови изследвания.

ПРОСТРАНСТВЕНИ ГРАНИЦИ

Съвременна София обхваща вече значителна площ от Софийското поле. През последните две десетилетия новите квартали и присъеди-

нените села видоизмениха коренно структурата и плана на града. В новите му широки рамки се включват много населени места, които са съществували в различни епохи. Всяко от тях обхваща един отрязък от времето, през което София (условно казано, т. е. селищата на

* Изчертал Ст. Гошев по данни от документацията на разкопките.

нейното място) съществува. Многобройни са неолитните и енеолитните селища, тракийските поселения и некрополи, полските вили, укрепените пунктове, римските пътища и др. За най-ранните епохи повечето селища са съществували независими едно от друго, докато по-късно много от тях са се свързали повече или по-малко.

Всички разнородни и разновременни следи от историята на Софийското поле не са непосредствено свързани с възникването и развитието на селището, чийто наследник и продължител е София. По отношение на изследването и особено на грижата за запазване те имат съвсем различни проблеми. Независимо от това, че се включват в културно-историческите богатства на територията на столицата, те не могат да се смятат за предшественици на София. Тяхното изследване е една продължителна задача, която се изпълнява, но ще се изпълнява с други темпове от тези на изследването на предшествениците на самия град, разположени в дълбочината на неговия исторически център, а не периферно. Особено съществена разлика е относителната краткотрайност на тяхното съществуване в сравнение със селището, което поставя началото на съвременния град. Само неговото място се отличава от всички други с непрекъснат живот. По местоположението си в днешния център на града именно то трябва да се приеме като първоначално за днешна София²⁰.

Нашето изследване засяга пространствено трайно и непрекъснато обитаваната площ, която е наситена с археологически находки от различни епохи. Тази площ именно е обявена за резерват. Изследването обхваща и защитените зони — застроени участъци извън градската крепостна стена, разширения на крепостта и некрополи. Те са свързани с живота в площта на резервата не непрекъснато, а през отделни периоди от историята на града.

Резерватът и защитените зони имат следните очертания по съвременните улици на София:

Резерват: в границите на улиците „Алабин“, „Лега“, „Сердика“, „Веслец“, „Екзарх Йосиф“ и „Княз Борис I“.

Първа зона — пояс между резервата и улиците „Ангел Кънчев“, „Софийска комуна“, „Малко Търново“, „Веслец“, „Козлодуй“, „Станка Първанова“, „Княз Борис I“, „Георги Кирков“, бул. „Христо Ботев“ и „Васил Коларов“.

Втора зона — главен некропол на Сердика-Средец с граници по улиците и по булевардите: „Софийска комуна“, „Малко Търново“, „Дондуков“, „Бирюзов“, „Сан Стефано“, „Евлоги Георгиев“ и „Гурко“.

Трета зона — некропол с граници улиците: „3 април“, „Г. Кирков“, „Кирил и Методий“, „Опълченска“, „Позитано“, „Ивайло“ и бул. „Хр. Ботев“.

Четвърта зона — некропол с граници по улиците: „Сливница“, „Будапеща“, „Клокотница“ и „Отец Пайсий“.

ХРОНОЛОГИЧЕСКИ ГРАНИЦИ

За начална дата на обитаването на мястото на днешна София се приема *неолитната епоха*. Селище от това време бе открито за пръв път в градската площ на София през 1958 г. в кв. „Гео Милев“. Тогава бе установено, че то отговаря по време на Караново Ia, т. е. на най-стария пласт на Карановската селищна могила. Тази могила остана като еталон на праисторическата хронология у нас. При откриването на софийското неолитно селище Караново Ia се датираше в IV хил. пр. н. е. Новите изследвания изтеглиха датировката с повече от едно хилядолетие назад²¹.

Софийското неолитно селище е разположено в един бързо преустройващ се и застрояващ се квартал. То няма характер на селищна могила. Неговите следи се откриват на различна дълбочина в различни негови участъци. Цялостното му изследване не е възможно. Но в отделни случаи при изкопи за ново строителство бяха установени нови данни за него и събрани нови материали. Такива случаи се удадоха и през 1978 г., когато Музеят за история на София, който организира наблюденията още през 1958 г., направи опит за по-системно проучване на участък от това селище и през 1985 г., когато бяха получени особено ценни резултати²².

Разположението на селището е много благоприятно. То заема твърде голяма (все още неточно изяснена) площ на левия бряг на Бистришката река.

Селища от същата епоха в Софийско поле има твърде много. Няколко влизат вече в административната територия на София. Селището в кв. „Гео Милев“ е най-близко до центъра, но то е отделено от неговото историческо ядро на голямо разстояние. Това селище не участва в непрекъснатото историческо развитие на едно определено заселено място. Така че то не влиза и в хронологическите граници на историческия център на София, а поради това и не е предмет на това изследване. На някои въпроси, свързани със съвременното изживяване на това селище, ще се спрем по-долу.

Малко по-различно стоят нещата с *енеолитното селище*, открито на пл. „9 септември“ пак през 1958 г.²³ По-различно, защото то попада в една от охраняваните зони около резервата — зона II. Това селище е изследвано единствено по време на преустройството на площада, когато бе и за пръв път установено. Неговото разположение е също типично за енеолитната епоха — било устроено на една пясъчна утаечна тераса с наклон към юго-югозапад. Разкрит е участък от селището именно на югозападната страна на терасата, на неголяма площ (около 250 m²). Но може да се предполага, че строежът на конака, на сградите около него, а след Освобождението — разширяването на княжеския дворец и устройването на неговата градина, са унищожили голяма част от него.

Въпросът за неговото изявяване също трябва да се реши, но и то както неолитното, е без пряко продължение на същото място в следващите епохи. Следи от селище от ранния енеолит бяха установени през 1985 г. в кв. „Подуяне“, при строежа на читалище „Възраждане“.

За начална граница на историческия център, който лежи в площта на резервата, трябва да се приеме следващата, *бронзовата епоха*. Следите от бронзовата епоха поне досега са малко по количество. Те се появиха именно в площта на резервата, на същото място, където градът се формира постепенно. Така че в смисъла на „корен“ на бъдещия град трябва да се приеме това селище, което вече може да се определи като тракийско.

Предметите, които могат да се свържат с това начало, бяха открити на повече от 10 m дълбочина при копаенето на фусове на сградата на Министерския съвет през 1952 г. (тогава Министерството на тежката промишленост)²⁴.

Къде трябва да се постави горната граница за археологическото наследство на София, е проблем по-скоро методичен. Ние вече не поставяме въпроса, попадат ли в сферата на археологическите изследвания XV, XVI, XVII и дори XVIII в. В това отношение софийската археология заема челно място по грижата за изследване на пластове от тази епоха и по публикации на археологическите материали²⁵.

Въпросът, какви данни могат да се получат от горните културни пластове, които лежат най-близо под паважната съвременна покривка, може да получи и твърде необичайни отговори. Състоянието на доосвобожденската документация на материалната ни култура стои така, че съвсем не са за пренебрегване някои данни, които се получават чрез разкопки или при случайни изкопи. Така бяха получени сведения за водопроводите от дървени стволони в София през XIX в., така бяха открити керамични пещи от същото време, мраморни декоративни плочи, много предмети на бита, които представляват безспорен интерес, монети и др. Много топографски изследвания за възрожденска София биха могли да се направят по открити чрез разкопки данни. Например археологическото изследване на пл. „Ленин“ трябва да започне с търсене на очертанията на възрожденски сгради като Денкоглувското училище. Така че археологът не може да пренебрегва следите от миналото столетие.

Идеята да се събират по археологически път данни за началото на нашето столетие, за двадесетте и даже за четиридесетте години може да изглежда еретична. Но как да се нарече методът, чрез който в Западния парк на София бяха открити гробовете на разстреляни по време на Владайското въстание войници, или пък немският блиндаж с оръжие от Втората световна война на мястото на хотел „Рила“?

Без да се изпада в крайности, необходимо е внимателно отношение към цялата информа-

ция, която идва от подпаважните пластове, включително и към онези, които се отнасят до Втората световна война. Бомбардировките на центъра на София заровиха на различна дълбочина не една следа от материалния живот. Тези данни трябва да се използват грижливо, а самите предмети са незаменими по своята музейна стойност. В противен случай музеите би трябвало да показват много неща само по снимки, например самите бомбардировки и последствията от тях. Нещо повече, трябва да се съжалева, че в грижата да се заличат следите от войната не се прояви интерес да се запази някъде свидетелство за тези страшни за София дни, както е направено например във Варшава, в Ковънтри (Англия) и в други градове. Така че при откриването на някои красноречиви следи трябва да се помисли не могат ли те да се съхранят. На незапознатия с историята на града от последните години преди 9 септември 1944 г. не е известно, че центърът е бил почти изцяло унищожен. Оголените калкани на оцелелите здания биха му изглеждали като архитектурна нелепост, а не като оцелели следи на един друг, насилствено унищожен архитектурен облик.

ПРЕДГРАДСКИ ОСТАНКИ В РЕЗЕРВАТА

Засега не могат да се установят нито очертанията на селището от бронзовата епоха, нито дебелината и интензивността на културните напластявания, които то е оставило. Може да се каже, че е било съвсем близо до минералния извор, на юг от него на височината. Връзката му с минералния извор е съвсем естествена. Перспективата за някакво по-цялостно изследване е много неясна. При определени условия може да се предполага, че някои от изкопите за метрото могат да дадат нова информация.

През последните десетина години проучванията на бронзовата епоха у нас дават много богати резултати и безспорно показват висока степен в развитието на селищната култура²⁶. Установени са елементи от система на селищно устройство, на вътрешна комуникация и на фортификация. Доказва се безспорно възникването на апсидно жилище — интересно постижение на жилищната архитектура²⁷. Характерът на някои селища, които са и центрове на размяна, позволява да се говори за възникване на градове.

Като се има предвид важноността на този кръстопът, на който се развиват предшествуващите София селища, трябва да се предполага, че съществуващото на това място селище не е било от незначителните. Още повече че в тази епоха има вече твърде интензивно движение и контакти и пътищата са играли значителна роля. Разбира се, трудно е да се употреби понятието град. Но тракийското поселение от бронзовата епоха може да се смята за предшественик на града на това място — т.е. историята на това място започва в края на III или през II хил. пр. н. е.

Практически едва ли ще бъде възможно в близко бъдеще да се открие, съхрани на място и приобщи към някакъв археологически ансамбъл участък от селището от бронзовата епоха. Но никой не може да изключи това за едно по-далечно бъдеще предвид невероятно бързия ръст на техническите възможности за решаване на такива сложни задачи.

Засега бронзовата епоха би могла да участва символично в изявяването на археологическото наследство на София. Това е не само постижимо, но и нужно. Крайно време е също така едно толкова важно за ранната история на София природно богатство — минералният извор в центъра — да се подчертае и свърже с тракийското начало на града.

Приблизително така стоят нещата и със селището от *ранножелязната епоха*. Находките са малко, но безспорни. Те са открити при дълбоки изкопи за сградата на Държавния съвет (тогава Министерство на електрификацията) и на хотел „Балкан“²⁸. Тъй като не може да се допусне намаляване на значението на минералния извор като притегателна сила за обитателите, тяхното местонамиране малко по-далеч от него в сравнение с находките от бронзована епоха само отбелязва един по-далечен заселен участък. Тези граници могат да бъдат наследени от по-старата епоха, но може да са и резултат от разрастване на селището в южна посока.

Едно указание за значението на ранножелязното селище в София е откриването на набързо устроения гроб със златна купа, меден котел тип „Урарту“ и глинени съдове. Те са намерени в опитното поле на Института по растениевъдство на БАН в кв. „Казичене“. Този гроб не може да се свърже със селище или некропол на самото място. По-вероятно е той да е следа от някакви действия, може би военни, свързани с пътищата към селището в сърцето на днешна София²⁹.

Възможностите за изявяване на ранножелязната епоха в съвременния град са същите, както при бронзовата.

СЕРДОНПОЛИС

През *ранната елинистическа епоха*, върхна епоха за политическото развитие на Тракия преди залеза ѝ, процъфтява *тракийският град*. В България добре изследван е само един град — Севтополис³⁰, но по това време имало вече цяла мрежа от такива градове. Много от тях са предшествениците на онези повече или по-малко добре изучени и според нас погрешно наричани „римски“ градове, някои от които лежат под съвременни селища. Един от тях е без съмнение Сердонполис (Град на сърдите) — Сердика³¹.

Елинистическата епоха в София е засвидетелствувана с много малко, но определено информативни находки. Те са три вида — архитектурни останки³², местна и вносна кера-

мика³³ и една монета на тракийския владетел Реметалк I (ок. 16—12 г. пр. н. е.). Стените и монетата са открити при строежа на хотел „Балкан“³⁴, а керамиката — при строежа на сградата на Музея за история на София на ъгъла на бул. „Г. Димитров“ и ул. „Екзарх Йосиф“ и при проучване на западната крепостна стена на строежа на метростанция 7. Ориентацията на откритите предримски стени е по главните световни посоки.

Дори и разположението на тези находки е вече твърде красноречиво — те са в двата края на резервата и по дългата, и по късата му ос. Ако се приемат като сигурно указание за обитаваната площ, то тя почти съвпада с площта, укрепена по време на римското владичество. Минералният извор попада вътре в нея, а оста север — юг, главният път в тази посока, изглежда вече оформен.

Два от керамичните фрагменти са от голямо значение. Единият е от гърлото на голям питос с кръгъл щемпел с многолистна розетка. Този щемпел е известен от Севтополис и показва връзка със Севтовата столица³⁵. Другият е дръжка от амфора с щемпел. Въпреки че буквите му не са добре разчетени, няма съмнение, че амфората е внесена от Беломорието и по-точно от някой от островите. И така градът на сърдите е във връзка със Севтополис и с по-далечни южни градове. Ясно е, че това не може да бъде незначително селище.

Монетата, която се датира по-късно от керамиката, показва, че тук животът продължава и се развива икономика, която се нуждае от парични знаци за извършването на търговския обмен.

В светлината на всичко, което е вече направено за изследване на тракийската история, и с информацията, която находките ни дават, сме склонни да приемем, че с тракийския Сердонполис започва историята на София като градски център. Това предположение се подкрепя логично от много съображения, които тук няма да излагаме, включително и от някои факти след завладяването на Софийското поле — земята на сърдите — от Рим. Един такъв много интересен факт се съобщава в намерена в Атина епиграма: посветителите са траки от град Сердика, заточени в Атина след завладяването на земите на сърдите и които получават разрешение да се върнат в родното си място след установяването на мира в 44 г.³⁶ Не е случайно, че градът запазва това име³⁷ (фактът, че го научаваме от писмени извори и по монети от II и III в., не означава, че той не го е носил преди това) и че става веднага административен център, както и при своята независимост сигурно вече е бил.

За града, съществувал на мястото на центъра на София до началото на нашата ера, преди завладяването му от римляните вече разполагаме с архитектурни останки на място и с известни указания за заеманото пространство. Докато от селищата през бронзовата и ранножелязната епоха могат да се очакват

наслоени един върху друг пластове, „Градът на сърдите“ със своето строителство вероятно за пръв път се е врязал в тези по-стари културни пластове. Това е характерно за всяка нова епоха спрямо по-старата и отсега нататък ще се наблюдава непрекъснато. Фактът, че той е бил установен на едно място (на парцела на хотел „Балкан“) и благодарение на археолозите, и на сравнително добрите условия за спасителни разкопки там, показва, че това е напълно осъществимо и на други места. Останките от предримския град са от изключителна документална и информативна стойност за историята на българската столица. Те имат значение и като свидетелство за тракийската цивилизация. Затова всички усилия трябва да се положат за тяхното издирване, изследване и подчертаване в съвременна София.

СЕРДИКА ПРЕЗ I—VIII в.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА

С това име е свързан животът на града в продължение на близо осем столетия. Тук го използваме условно. Всъщност от I в. нататък „Градът на сърдите“ продължава своя живот, но вече в границите на Римската империя. От края на IV в. Сердика е в пределите на Източната римска империя.

За периодизацията на тези осем столетия се използват различни термини — римска епоха, раннохристиянска или ранновизантийска епоха до края на VI в. За Сердика в тях се включва времето на „тъмните векове“ — VII и VIII в., когато градът е още византийска територия.

До включването на Сердика в пределите на българската държава той остава един град с основно тракийско население независимо от степента на романизация на тракийските си обитатели или на количеството пришълци от други краища на империята. Въпреки че тези въпроси са трудни за изясняване, няма сериозни основания да се допуска, че градът е сменил основно населението си, като е престанал да бъде обитаван от местните коренни жители на тези земи — траките.

Може да се каже, че това е единственият обединяващ тези осем столетия белег на Сердика. В почти всяко друго отношение тези столетия са изпълнени за града с много съществени промени, които ги делят на отделни епохи, съответни на историческата периодизация на балканските земи.

На фона на неколкохилядното развитие на селището на мястото на София времето от началото на нашата ера до превръщането му в български град има изключително голямо значение. В тези столетия се създават и развиват много черти на града, които имат трайно въздействие и върху развитието му през следващите епохи. А някои от тези черти се запазват като негови трайни характеристики.

Въпреки че политическото положение на Сердика през тези осем столетия е приблизително едно и също — завладян тракийски град в границите на Римската, а после на Византийската империя — в него се извършват големи обществено-икономически промени. Хронологичните граници естествено не могат да бъдат безусловни. Но с всичките условности на това разделяне ще разгледаме поотделно ситуацията през I—III в. и IV—VIII в.

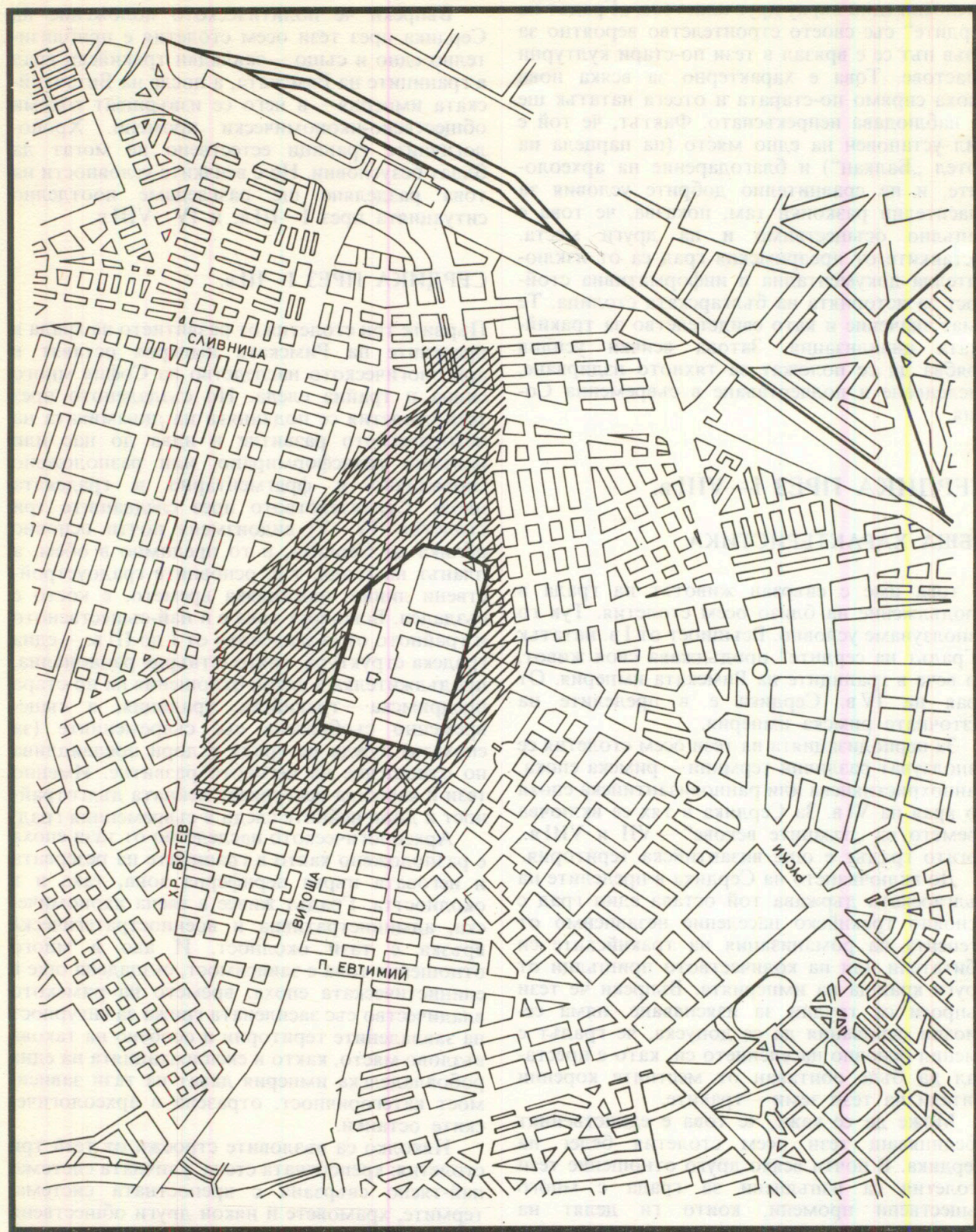
СЕРДИКА ПРЕЗ I—III в.

Първите три столетия от развитието на града в пределите на Римската империя оставят в археологическото наследство на София много силна и трайна следа. Но създаденото през тези столетия се подчинява на динамиката на историческото развитие и идва до нас или напълно трансформирано, или разположено спорадично и фрагментарно в градската площ. Строителството през следващите три столетия (IV—V) видоизменя почти основно облика на Сердика, и то предимно в обем, а планът на града, т.е. основните градоустройствени линии, надживява времето, в което е създаден. Всъщност това е и най-същественото и трайното от създаденото от I до III в. — една градска структура, която е твърде рационална, продължителка в някои отношения на по-стара предримска — тракийска, традиция, а съвремененно съобразена със съвременните (за епохата) нужди на града и дори предвидлива по отношение на неговото развитие. Именно тези й качества осигуряват нейната дълготрайност и дори нейните следи в съвременния град.

Археологическото наследство от тази епоха е разположено както в границите на резервата и неговата първа периферна зона, така и в околността. Градът живее в тясна икономическа, административна и военностратегическа връзка с тази околност. И ако в много отношения това е зависимост, създадена още в елинистическата епоха, времето на римското владичество със засилената грижа за сигурност на завладените територии и особено на такова възлово място, както и експлоатацията на една робовладелска империя дават на тази зависимост категоричност, отразена в археологическите останки.

Няколко са възловите строежи от тези три столетия: крепостната стена, уличната система, най-тясно свързана с крепостната система, термите, храмовете и някои други обществени сгради. Извън очертанията на крепостта това са пътищата и станциите, водоснабдителното строителство, ранните крайградски вили. Установяването на местата на некрополите също се отнася към тази епоха, но, както ще видим, не всички се използват и през следващите столетия.

Ще се спрем последователно на отделните съставки на археологическото наследство, оставено от строителството от I до III в. включително. Естествено тези граници са в

Обр. 2 Укрепената площ на Сердика и площите непосредствено около крепостната стена, в които се срещат археологически паметници от I—III в.

известна степен условни. Началото на този период е завладяването на земята и града на сърдите. Той става много скоро център на стратегията. При император Траян (98—117) получава статут на римски град (Улпия Сердика), а при император Аврелиан (270—275) става център на провинция Вътрешна

Дакия. Градското преустройство без съмнение се е извършило постепенно, така че в началото на този период са продължили да се използват известно време предримски сгради, особено жилища. Към горната граница трябва да се присъедини най-малко и първото десетилетие на IV в. След Миланския едикт (313 г.) в

градовете и около тях започват да се строят християнски базилики. А за Сердика готското нашествие от 270 г. сигурно е причина да се предприеме ново укрепяване на града. Точната му дата не може да се определи със сигурност. Но то трябва да се отнесе или към самия край на III в., или към началото на IV в. Така че по отношение на градоустройствена и строителна дейност първите три столетия с известно прескачане на долната и горната граница представляват един период с определена и различна от тази на следващия период характеристика³⁸.

Пътното строителство в тракийските земи трябва да се свърже преди всичко с десетилетията след завладяването им от Рим, с управлението на император Траян и с времето непосредствено след него. Това е особено валидно за Сердика, кръстопът на главни пътища. Късно датирани милиарни колонии (III в.) отразяват по-скоро грижите за поддържането на пътищата³⁹. Същото се отнася и за станциите. За съжаление в околността на Сердика нито една станция не е добре проучена, нито един участък от римски път не е запазен⁴⁰. Тези пътища са използвани дълго. Техните следи са слабо съхранени. Но възможности за издирване и консервиране на елементи на античната пътна мрежа около Сердика все пак има. Това е една задача за бъдеща програма за изследване и запазване на археологическото наследство в околността на София.

Що се отнася до движимите находки, свързани с пътното строителство, за милиарните колонии — засега може да се очакват случайни, и то редки находки. От София и Софийско досега произхождат около 10 броя колонии — една твърде значителна цифра⁴¹.

Главните градски артерии на Сердика са свързани с пътищата към и от града. Те предшествуват изграждането на крепостната стена. Нещо повече — има основание да се мисли, че *Decumanus maximus* е изместен на север именно при изграждането на стената или по-скоро на портите ѝ. Останките на един отлично изграден главен канал и на настилка от блокове над него се откриха южно от източната порта, срязани от основите на крепостната стена, изградена в *opus mixtum* (края на III или началото на IV в.) и на Юстиниановата стена (VI в.). Първоначално *Decumanus maximus* е водел към северната част на форума.

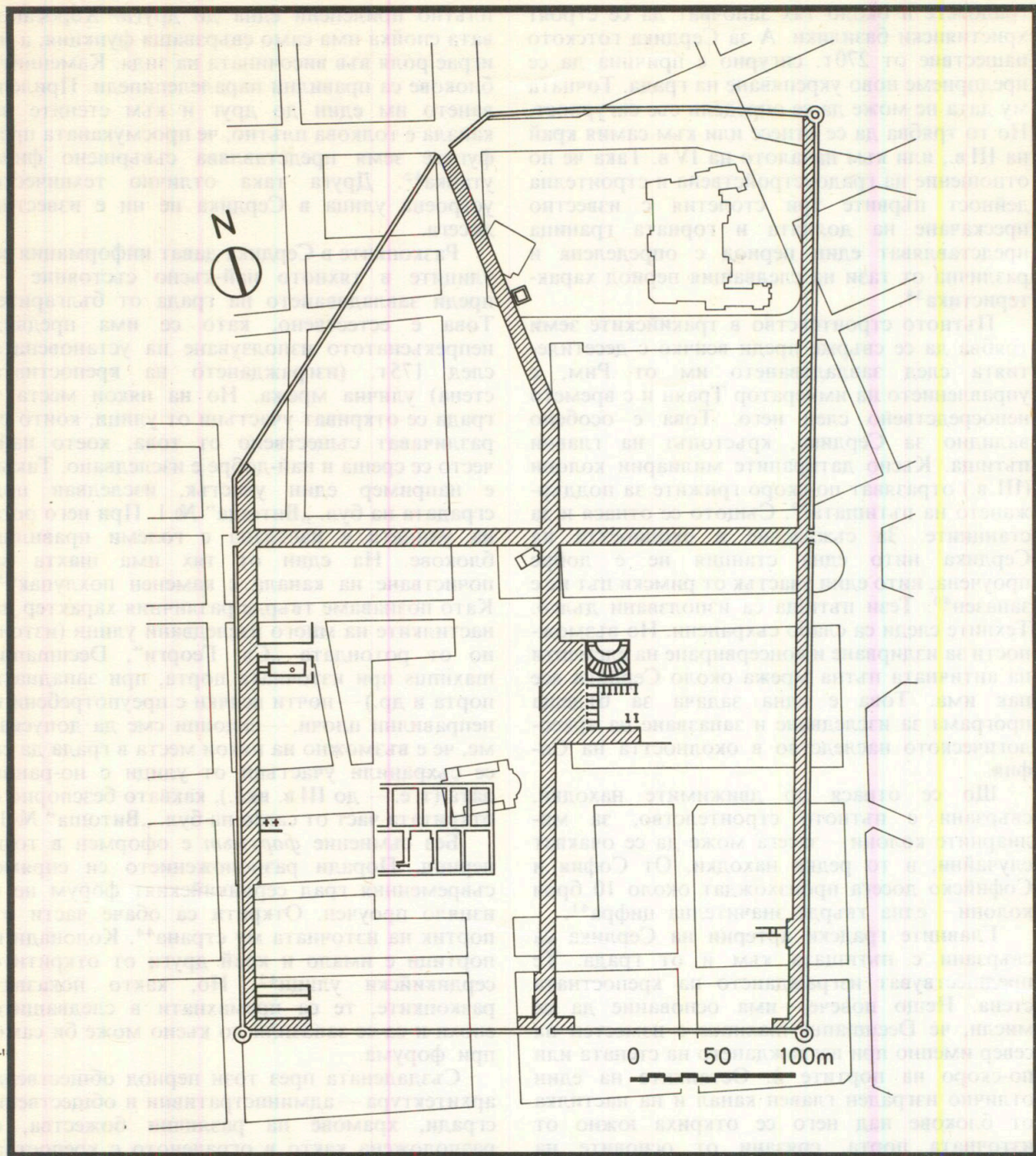
Откриването на останки от улица, предшестваща изграждането на крепостната стена, показва, че е възможно при дълбоки изкопи да се установят и други ранни (от I и началото на II в.) улици и дори да се установят разликите между тази ранна улична мрежа и по-късните ѝ изменения, продиктувани от крепостната стена, от разположението на нейните порти и кули. Откритите при източната порта останки от улица показват едно много свършено и солидно устройство. Каналът е широк 0,60 m. Граден е от големи тухли с дебелина 0,08 m,

плътнo прилепени една до друга. Хоросановата спойка има само свързваща функция, а не играе роля във височината на зида. Каменните блокове са правилни паралелепипеди. Прилепването им един до друг и към стените на канала е толкова плътнo, че просмуканата през фугите земя представлява свършено фина утайка⁴². Друга така отлично технически устроена улица в Сердика не ни е известна досега.

Разкопките в Сердика дават информация за улиците в тяхното най-късно състояние — преди завладяването на града от българите. Това е естествено, като се има предвид непрекъснатото използване на установената след 175 г. (изграждането на крепостната стена) улична мрежа. Но на някои места в града се откриват участъци от улици, които се различават съществено от това, което най-често се среща и най-добре е изследвано. Такъв е например един участък, изследван под сградата на бул. „Витоша“ № 1. При него оста на улицата е настлана с големи правилни блокове. На един от тях има шахта за почистване на канала с каменен похлупак⁴³. Като познаваме твърде различния характер на настилките на много изследвани улици (източно от ротондата „Св. Георги“, *Decumanus maximus* при източната порта, при западната порта и др.) — почти всички с преупотребени и неправилни плочи, — склонни сме да допускаме, че е възможно на някои места в града да са се съхранили участъци от улици с по-ранна дата (т. е. — до III в. вкл.), каквато безспорно е откритата част от *cardo* на бул. „Витоша“ № 1.

Без съмнение *форумът* е оформен в този период. Поради разположението си спрямо съвременния град сердикийският форум не е изцяло проучен. Открити са обаче части от портик на източната му страна⁴⁴. Колонади и портици е имало и край други от откритите сердикийски улици⁴⁵. Но, както показват разкопките, те са премахнати в следващите епохи и са се запазили до късно може би само при форума.

Създадената през този период обществена архитектура — административни и обществени сгради, храмове на различни божества, е разположена както в ограденото с крепостна стена пространство, така и извън него. Извън него остават преди всичко храмовете. Засега са известни храмове на Зевс Хипсistos (ул. „Цар Симеон“ и бул. „Г. Димитров“), на Серапис (ул. „Граф Игнатиев“ и ул. „Денкоглу“), вероятно на Аполон, на Артемида⁴⁶. Този факт наред с други археологически наблюдения дава основание да се мисли, че до последната трета на II в. тези участъци са части от града — северно, източно и югоизточно от по-късно построената крепостна стена. Макар и да не са били гъсто застроени, те съдържат и досега останки от периода I—II в. Строителството в тези участъци е продължило — отчасти по традиция, отчасти поради липса на площ вътре в укрепената част на Сердика — и след изграждането на крепостната стена. След

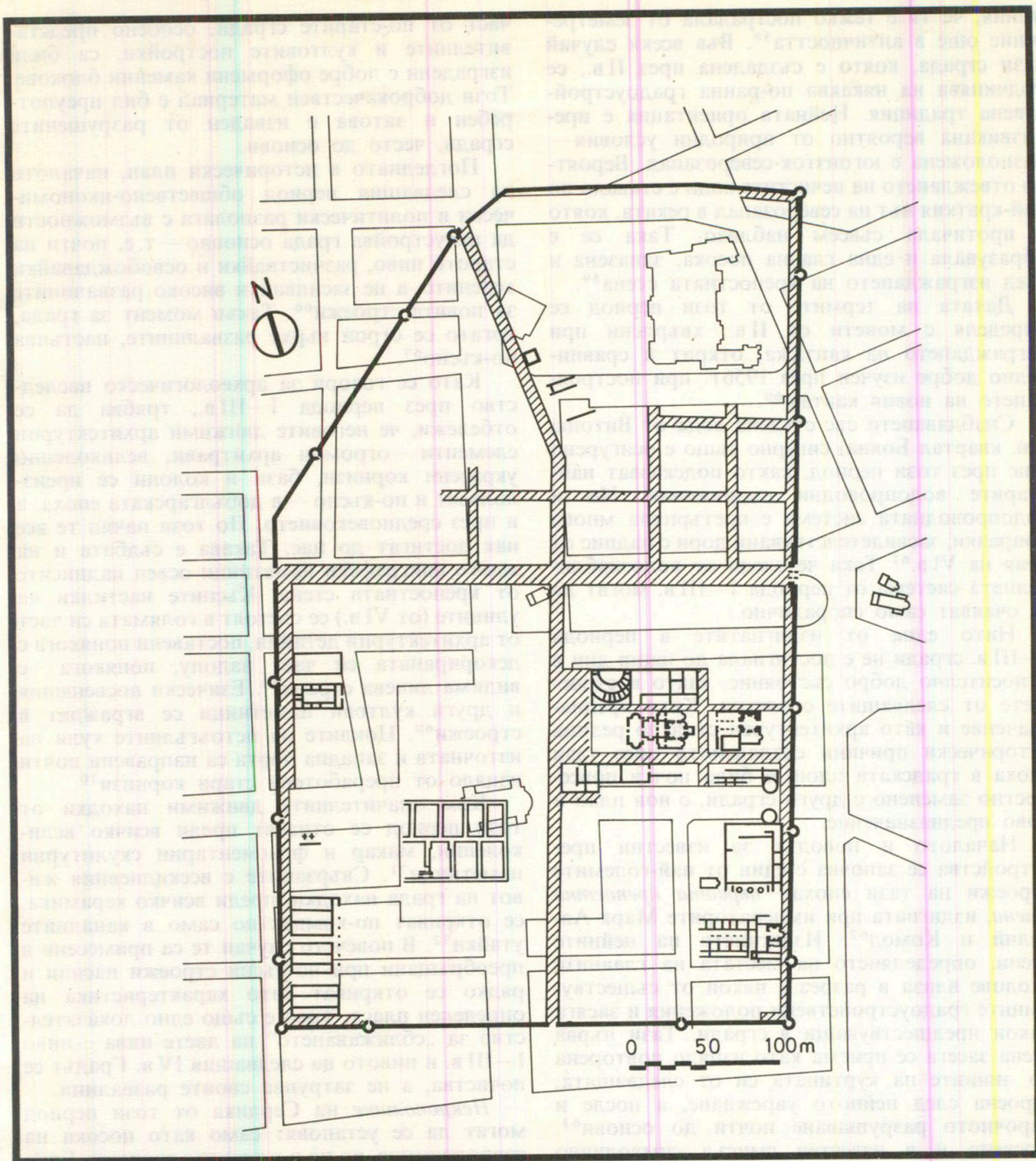
Обр. 3 Укрепената площ на Сердика с някои изследвани сгради от I—III в.

разрушаването на езическите храмове на някои от тези места са изградени старохристиянски базилики⁴⁷. Но пространството е позволявало тяхното разполагане на свободни от по-стари строежи терени⁴⁸. Така че в тези площи паметниците се откриват и еднослойно, а невинаги в поредни пластове.

Противоположно на това останките на ранните сердикийски сгради във вътрешността на града твърде често са съвсем заличени от строежи от IV в. нататък. Това се отнася особено за езическите храмове, за жилищата, за търговски и други обществени сгради с по-

скромна архитектура. Типични примери се откриха на строежите на Българска външно-търговска банка (храм под жилище от IV в.)⁴⁹, на хотел „Рила“ (вероятно жилищна сграда от ранния период под баня от IV в. към богата резиденция)⁵⁰, под ротондата „Св. Георги“ (сграда с неизяснен още план)⁵¹.

Между надживелите този период сгради са онези, които са имали трайно значение в града — *булевтерионът*, открит под хотел „Балкан“⁵², и може би сграда, най-вероятно преториум, под църквата „Св. Неделя“ и пл. „Ленин“⁵³. Нейното изследване не е завър-

Обр. 4 Улици и постройки на Сердика, които се датират до края на IV в.

шено, но проучванията през 1982 г. значително допринесоха за изясняване на югозападния участък⁵⁴. Има вече достатъчно основания тя да се датира преди втората половина на III в. и да е просъществувала като главна административна сграда на Сердика, седалище на римската власт, и по-късно. По-дълготрайни са може би и някои граждански базилики в южната част на западната страна на града⁵⁵, между които е и сградата на герузията — под Комитета за култура, на ъгъла на бул. „Стамболийски“ и ул. „Лавеле“⁵⁶.

Особен интерес представляват *термите*.

Като познаваме монументалната архитектура и много доброто техническо устройство на други терми в тракийските земи (Одесос, Август Траяна, Старозагорски минерални бани), не можем да се съмняваме, че сердикийските терми, които са привличали за лечение и императори, са били също такива сгради. Но и баните, както някои други важни за града строежи, показват характерното за този град преустройство и развитие. Така че като цяло сградата на ранните терми е сигурно загубена за нас поради многократните преустройства⁵⁷. Нещо повече, изказвани са предполо-

жения, че тя е тежко пострадала от земетресение още в античността⁵⁸. Във всеки случай тази сграда, която е създадена през II в., се подчинява на някаква по-ранна градоустройствена традиция. Нейната ориентация е предизвикана вероятно от природни условия — разположена е югоизток-северозапад. Вероятно отвъждането на нечистите води е ставало по най-краткия път на северозапад в реката, която е протичала съвсем наблизо. Така се е образувала и една главна посока, запазена и след изграждането на крепостната стена⁵⁹.

Датата на термите от този период се определя с монети от II в., хвърлени при изграждането на каптажа, открит и сравнително добре изучен през 1956 г. при построяването на новия каптаж⁶⁰.

Снабдяването със студена вода от Витоша (дн. квартал Бояна) сигурно също е осигурено още през този период, както подсказват най-старите водопроводни съоръжения. Но и водопроводната система е претърпяла много поправки, засвидетелствувани дори с надпис от края на VI в.⁶¹ Така че следи от водоснабдителната система от периода I—III в. могат да се очакват само спорадично.

Нито една от издигнатите в периода I—III в. сгради не е достигнала до наши дни в относително добро състояние, както и строежите от следващите столетия. Като предзназначение и като архитектурен стил по редица исторически причини създаденото през тази епоха в градската площ е било почти повсеместно заменено с други сгради, с нов план и ново предназначение.

Началото и поводът за известни преустройства се започва с един от най-големите строежи на тази епоха — *първата крепостна стена*, издигната при императорите Марк Аврелий и Комод⁶². Издигането на нейните стени, определянето на местата на главните входи влезе в разрез с някои от съществуващите градоустройствени положения и засяга някои предшествуващи я сгради. Тази първа стена засега се приема като изцяло повторена по линиите на куртината си от следващата, строена след нейното увреждане, а после и нарочното разрушаване почти до основи⁶³. Косвено и в известен смисъл символично доказателство за спазването на очертанията първата стена е повторното, а вероятно и за трети път въграждане на надписите за изграждането на първата стена в портите на стената от IV и от VI в.⁶⁴ Свалянето на тези надписи и използването им като строителен материал стават едва след завладяването на Сердика от българите⁶⁵.

И така в стратиграфията на града периодът I—III в. е оставил един отчетлив, но не особено дебел пласт. Нивото на следващата епоха е сравнително близко до това на II и III в. Строените от IV в. нататък обществени сгради твърде често имат сводови и куполни покрития, изискващи здрави и дълбоки основи. Това допринася за разрушаване на следите от по-старите сгради. От друга страна, голяма

част от по-старите сгради, особено представителните и култовите постройки, са били изградени с добре оформени каменни блокове. Този доброкачествен материал е бил преупотребен и затова е изваден от разрушените сгради, често до основи.

Погледнато в исторически план, началото на следващия период обществено-икономически и политически разполага с възможности да преустройва града основно — т.е. почти на старото ниво, разчиствайки и освобождавайки терените, а не засипвайки високо развалините за новите строежи⁶⁶. Такъв момент за града, когато се строи върху развалините, настъпва по-късно⁶⁷.

Като се говори за археологическо наследство през периода I—III в., трябва да се отбележи, че неговите движими архитектурни елементи — огромни архитрави, великолепно украсени корнизи, бази и колони се преизползват и по-късно — в добългарската епоха, а и през средновековието. По този начин те все пак достигат до нас. Такава е съдбата и на много епиграфски паметници освен надписите от крепостната стена. Късните настилки на улиците (от VI в.) се състоят в голямата си част от архитектурни детайли, поставени понякога с декорираната си част надолу, понякога — с видима лицева страна⁶⁸. Езически посвещения и други култови паметници се въграждат в строежи⁶⁹. Цоклите на петоъгълните кули на източната и западна порта са направени почти изцяло от преработени стари корнизи⁷⁰.

Към значителните движими находки от този период се отнасят преди всичко великолепни, макар и фрагментарни скулптурни паметници⁷¹. Свързаните с всекидневния живот на града находки, преди всичко керамика, се откриват по-компактно само в каналните утайки⁷². В повечето случаи те са примесени в преобръщани при по-късни строежи насипи и рядко се откриват като характеристика на определен пласт. Това е също едно доказателство за „сближаването“ на двете нива — ниво I—III в. и нивото на следващия IV в. Градът се почиства, а не затрупва своите развалини.

Некрополите на Сердика от този период могат да се установят само като посоки на разположение, но не и в техните граници. Една от причините за това е, че находките, по които може да се определят местата на некрополите, са единични, недостатъчно добре изследвани и документиращи. Това са предимно случайни открития при строежи в първите десетилетия след Освобождението, когато грижата за археологическото проучване на София не е била организирана. Много ценни указания са били унищожени.

По единични регистрирани находки е известно, че в северна посока е имало некропол със саркофази⁷³. Саркофаг е намерен и североизточно от града, в периферната зона на некропола около църквата „Св. София“⁷⁴, но е възможно той да е вторично използван и преместен там от другаде. Този некропол доскоро беше известен като раннохристиянски

и средновековен, но проучвания на по-голяма дълбочина при строежа на Паметника на неизвестния воин позволиха да се установи известна стратиграфия на този участък, като най-ранният гроб може да се датира във II в.⁷⁵

Случайно откритата софийска тракийска колесница преди повече от 60 години западно от бул. „Д. Петков“, поставена в по-късно разрушена тракийска надгробна могила⁷⁶, дава основание да се предполага, че в този район са съществували разпръснати тракийски надгробни могили от II и III в., докато саркофазите от същото време са последица от налагането на гръкоримски погребални ритуали.

Тези и други археологически информации дават основание да се предполага, че в този ранен период от развитието на Сердика се чувства влиянието на тракийската традиция на пръснати на значително разстояние от града некрополи. Този обичай се изменя от IV в. нататък.

Крайградски имения около Сердика са известни вече няколко. Но от тези вили две могат със сигурност да се датират преди IV в. — едната е открита при строежа на Александровската болница, сега Медицинска академия⁷⁷, а другата беше изследвана от Музея за история на София през 1966 г. в кв. „Стефан Караджа“⁷⁸. Пак в североизточна посока е открита една вила в кв. „Христо Смирненски“, чиито следи досега са само известни, но не са изследвани. Тя е съществувала вероятно също преди IV в.⁷⁹ В края на III в. вилата в кв. „Стефан Караджа“ е вече разрушена и запустяла⁸⁰. Подобна е била съдбата и на много други крайградски и селски вили около Сердика, засегнати от готското нашествие. Някои от тях не са подновили съществуването си като собственост на отделни лица. Тези ранни вили са имали наоколо си малки могилни некрополи, които са почти заличени или унищожени.

Около укрепената площ на Сердика могат да се очакват и много инженерни съоръжения, свързани с благоустройството на града, части от които се разкриват при строежи, без да е възможно засега да се проследи връзката им с града⁸¹, а също и останки от строежи, свързани с градската икономика.

СЕРДИКА ПРЕЗ IV—VI В.

Създаденото през IV, V и VI в. в Сердика живее най-дълго, надживява с отделни свои архитектурни творби следващите епохи. Някои от тях достигат до наши дни като надземни паметници през следващите епохи, включително съвременната — базиликата „Св. София“ и ротондата „Св. Георги“. Културните напластявания от тези столетия, останали под нивото на живия град, са най-плътни и най-дебели⁸². Причините за това са много и от различен характер, но основните са следните:

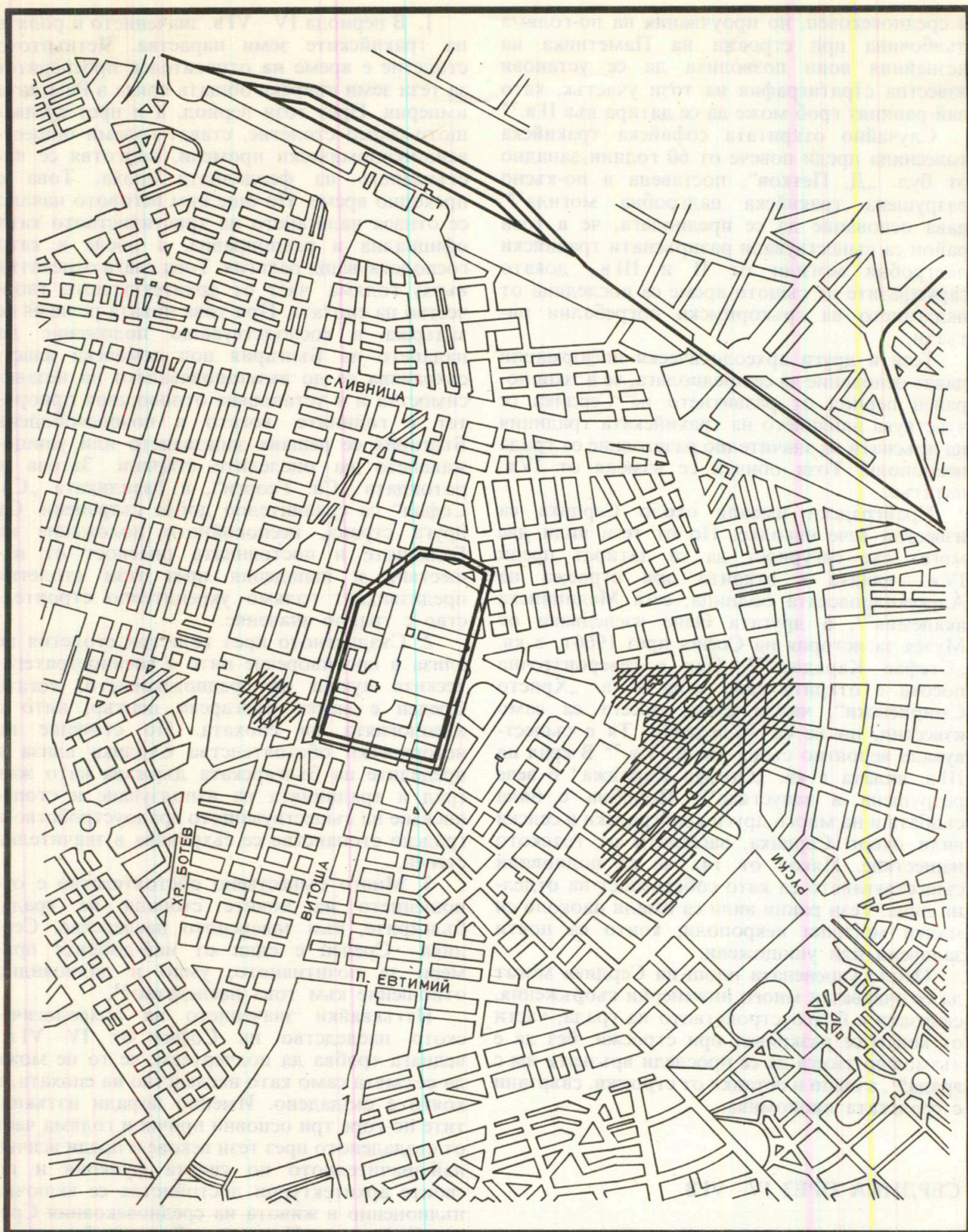
1. В периода IV—VI в. значението и ролята на тракийските земи нараства. Четвъртото столетие е време на относителен просперитет за тези земи въпреки общата криза в Римската империя. През този период, а и през следващото седмо столетие, стават големи обществено-икономически промени, подготвя се настъпването на феодалната епоха. Това е преходно време. Но още към неговото начало се отнася налагането на християнството като официална и равноправна, а после и като господстваща религия. Това слага отпечатък върху голяма част от архитектурното творчество на епохата. При това новата религия се задържа в господстващо положение до падането на България под османска власт, съхранява се до възстановяването на независимостта ѝ и установява отново своя приоритет в годините, когато в новоосвободена България се решава запазването или унищожаването на оцелелите старини. Затова и ротондата „Св. Георги“, и базиликата „Св. София“ са сравнително добре съхранени. От друга страна, неспокойното положение на Балканите и постоянната опасност от нашествия и нападения през тези столетия предизвикват голямо укрепително строителство с трайно значение.

2. Създаденото през тези три столетия не влиза в противоречие нито с военностратегическите нужди на средновековието, когато Средец е важен български център, нито с идеологията на епохата. По стечение на исторически обстоятелства Сердика влиза в пределите на българската държава като жив град и традицията на използване и стопанисване на съществуващото градоустройство и градско стопанство се съхранява в значителна степен.

3. Много съществено обстоятелство е отношението на новите стопани на града, българите, към завареното наследство. Сердика — Средец е един от най-добрите примери за позитивното, умно и далновидно отношение към това наследство⁸³.

Изтъквайки значението на археологическото наследство на София от IV—VI в., веднага трябва да подчертаем, че то не може да се смята само като наследство на епохата, в която е създадено. Именно поради изтъкнатите по-горе три основни причини голяма част от създаденото през тези векове и преди всичко най-значителното по своята функция и по своите архитектурни достойнства се включва пълноценно в живота на средновековния Средец-София през Първото и Второто българско царство, така че става част и от тяхното археологическо наследство. В много отношения историческото и художественото си обогатяване това наследство получава именно след влизането на Сердика в пределите на българската държава⁸⁴.

Преди всичко трябва да се отбележи, че именно — и единствено през тези столетия, се увеличава укрепената площ на града, т.е. създават се нови укрепителни пояси по несъ-

Обр. 5 Очертания на площта на Сердика с крепостната стена и протейхизмата и местата на главните некрополи през IV—VI в.

ществувачи дотогава трасета. Единият от тези пояси е *протейхизмата*. Открита е най-напред при източната порта, а по-късно — и при западната⁸⁵. Без съмнение тя е образувала затворен петогълник, разположен вероятно навсякъде на 20 m навън от крепостната стена. По тези причини за резервата Сердика — Сре-

дец беше предложена и обявена не само укрепената с основната крепостна стена площ, но и поясът с протейхизмата⁸⁶.

Но ако това увеличение на площта не е особено значително и има само военностратегическо значение, като не се прави опит да се включат съществуващите постройки

извън основната стена, то един друг голям строеж е предприет, за да се увеличи значително отбраняваната площ на града — това е разширението на града на север, а вероятно и на запад. Новата стена достига на североизток до ъгъла на ул. „Козлодуй“ и „Веслец“, а на северозапад — до ул. „Козлодуй“ и „Станка Първанова“. Западната стена остава неустановена засега, както и връзките на разширението с основната крепостна стена⁸⁷. Останките от стената, затваряща втората укрепена площ към града, са били запазени до късно. Те са личали и след Освобождението и са рисувани от Йосиф Обербауер в един от неговите изгледи на града от север⁸⁸. Тогава те са оставали в незастроени или слабо застроени места. Съществуват предположения, че това разширение на крепостта е останало nedovършено. И това е доста вероятно. Новата стена се датира твърде неопределено — в края на IV или през V в. Трябва да се признае, че тези следи от крепостната стена, които са откривани, не са дали основания за по-точно датиране. Струва ни се, логично е да се приеме, че това разширение е строено преди Юстинианово време и преди укрепването на основната градска площ при неговото управление (527—565). Такова огромно начинание е започнато сигурно в относително добри и спокойни времена, но то е било може би прекъснато поради настъпването на по-неблагоприятни условия и е останало незавършено.

Протейхизмата, т. е. нейните останки, както и втората външна стена лежат под съвременното ниво, при това немного дълбоко. Засега от протейхизмата са запазени разкрити участъци само при западната порта. Но и двете късни укрепителни стени трябва да се изследват, по възможност да се запазят и на всяка цена да се локализируют навсякъде, където се създадат условия за това. Строежът на втората стена, присъединяващ голяма площ от север и запад, фактически е един много смел градоустройствен опит да се коригира исторически затвърдилото се вече положение. Когато за пръв път е била ограничена укрепената площ, значението и бъдещето на града са били недооценени. В IV в. вече силно се е чувствувало колко недостатъчна за Сердика е укрепената площ. От друга страна, разрастването на квартали *extra muros* не е било желателно поради несигурността на тези квартали.

Често изказваното обяснение, че новоукрепената площ е била предназначена да приютава в случай на опасност от нападение населението на близките имения и села, не е много убедително. Това разширение е било предприето за нуждите на самия град с намерение чувствително да се увеличи неговата площ. Струва ни се, че най-вероятно е това да е замислено през IV в., може би дори по времето на Константин Велики. Ако стената със смесена зидария, която замества Марк-Аврелиевата стена от II в., е строена в края на III в., както допускат някои изследователи⁸⁹, разширението е предприето може би именно при

Константин Велики. Но не може да се изключи и строеж на двете стени в негово време, като първата е имала естествено приоритет и благоразумно е била затворена от всички страни, а втората е била започната по-късно и не е била довършена.

Тези два строежа — протейхизмата и разширението на крепостната стена — престават да играят роля скоро след построяването им (или още преди да са довършени). За средновековния град те вече не са елемент от отбранителната система⁹⁰.

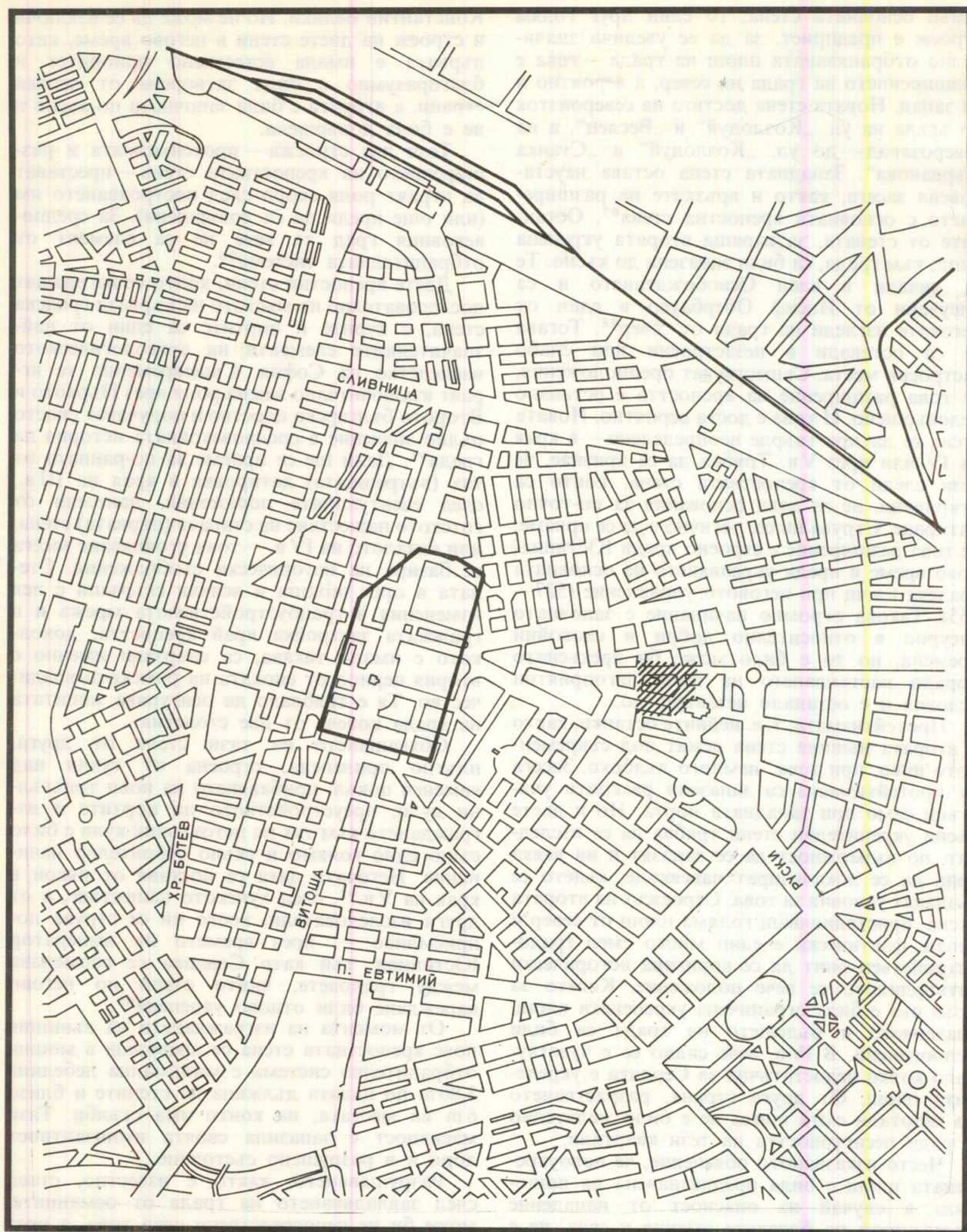
Двете крепостни стени, които се изграждат последователно на мястото на първата градска стена, с кулите и портите са един от най-значителните елементи на археологическото наследство на София. Същевременно те играят изключително важна роля през Първото и Второто българско царство и получават своето пълно значение в средновековната история на града⁹¹. Дали ще се приеме за по-ранната от тях (вътрешната) датировка в края на III в., след евентуалните поражения, нанесени от готското нашествие на старата (първата) стена, или началото на IV в. — това уточняване засега се базира на исторически съображения. Стената в *opus mixtum* и всички свързани с нея изменения в градоустройствената мрежа и в градската застройка край крепостта, доколкото е имало такава, са свързани именно с втория период от епохата на римското владичество. Тя е трябвало да осигурява защитата на града повече от две столетия.

Обхващането на тази стена от друга, плътно прилепена, строена от тухли над каменен цокъл, прибавянето на нови триъгълни кули, преустройството на портите и изграждането към тях на петоъгълни кули е било също едно голямо и скъпо строително начинание. Неговата дата се поставя от някои в края на V в.⁹², след хунското нашествие, а от други изследователи, което ни се струва по-приемливо — през времето на император Юстиниан, тъй като Сердика се споменава между градовете, чиито стени по негово нареждане били отново укрепени⁹³.

От момента на изграждането на външния пояс крепостната стена се превръща в мощна отбранителна система с минимална дебелина 3,80 m по цялата дължина на стените и близо 6 m на местата, на които има стълби. Тази масивност е запазила своята импозантност дори и в разрушено състояние.

Разрушаването, както е известно, става след завладяването на града от османците, може би не непосредствено след това, а през XV в. Много интересен е фактът, че стената се открива запазена на височина, която почти навсякъде отговаря на градското ниво на XV в., така, както то се установява по други данни⁹⁴, т. е. крепостната стена е разрушена до обитаваното тогава ниво.

Засега един-единствен пункт прави изключение — това е дълбокият прорез в стената, северно от западната порта. Нашето обяснение на този факт, изложено вече другаде⁹⁵, е, че на

Обр. 6 Площта на Средец и на средновековния некропол спрямо съвременния план на София

това място е направен пробив в крепостната стена при превземането на града от османците.

Крепостната стена на Сердика е добре изучена, а също така относително добре представена в съвременния център — запазени са след разкриването им източната и западната порта и петоъгълните кули, големи участъци

от западната стена, южно от западната порта и северно от нея, в които се включват кръгла и триъгълна кула, една триъгълна кула на северната стена и една ъглова кула с части от стената на североизточния ъгъл. Но с това далеч не са изчерпани възможностите за разкриването и представянето ѝ. При това

съществуват достатъчно основания от досегашния опит по проучването ѝ да се очакват много богати на информация участъци. Една от задачите, които трябва да се решат в бъдеще, и то цялостно, е представянето на очертанията на крепостната стена на съвременното градско ниво. Тази историческа рамка на града, съществувала дванадесет столетия, заслужава да бъде показана в центъра на днешна София.

Промените, които настъпват във вътрешността на Сердика през IV—VI в., могат да се обяснят с няколко причини⁹⁶:

1. Значението на Сердика нараства във всяко отношение. Населението ѝ се увеличава и това създава предпоставка за различни видове нови строежи.

2. Към Сердика проявява особено внимание император Константин Велики. Някои представителни строежи трябва да се свържат без съмнение с неговия интерес към града, с неговите престои тук и официални актове⁹⁷.

3. Вероятно донякъде във връзка с горното Сердика се развива от първата половина на IV в. като един от най-значителните и активни раннохристиянски центрове. Тук се строят много църкви (вътре и извън крепостната стена). Езическите храмове в града се разрушават и заместват с други сгради⁹⁸.

4. Естественото износване на някои сгради налага тяхната замяна с други.

5. Голямото строителство предизвиква известно повишаване на нивото. Това, както и износването, налага пренастилане на улиците, обикновено с повдигане на нивото⁹⁹.

6. След IV в. все по-състеното застрояване налага да се заемат често части от платната на улиците, което ги стеснява значително, а в някои случаи ги застроява изцяло (последното се отнася главно за улиците покрай крепостната стена)¹⁰⁰. Това е общо за епохата явление в градовете на Източната римска империя, а по-късно и на Византия. Неудобствата и дори опасностите, до които това е водело, са били осъзнавани и затова се е правело опит да се регламентира това строителство¹⁰¹.

В началото на периода IV—VI в. се преустройва един цял квартал в югоизточната част на града, може би почти цяла четвъртина от укрепената площ¹⁰². Новопостроените сгради представляват сложен ансамбъл от богат градски дом със специална банска сграда към него, с християнски култови и представителни сгради.

Значителна част от този ансамбъл е изследвана. А и немалко е запазено — в двора на хотел „Балкан“ и под сградата на Кореком на ул. „Цар Калоян“. Възможностите за доизследване на този квартал са свързани главно с бъдещи изкопни работи в свързващите терени и по границите на ансамбъла на юг, запад и север.

Спасителните разкопки по бул. „Г. Димитров“ и под Централните хали показват, че през тази епоха термите са претърпели значи-

телни преустройства, може би след някакво разрушение (земетресение?). Това засяга голяма част от терена в североизточната и северната част на града¹⁰³.

Западната част на Сердика пази също много останки от големи обществени и частни сгради от това време — раннохристиянски базилики, административни сгради и жилища¹⁰⁴.

По главната ос на града южно от форума сградата под църквата „Св. Неделя“ и южно от нея (Преториумът) е съществувала, частично преустроена¹⁰⁵. Недалеч от нея, но с неуточнено място, е била сградата, използвана за театрални и църковни представления. Възможно е за такива нужди да е използвана сградата, определена като булевтерион, която не е била преустройвана в сграда с друго предназначение, както изглежда, през късната античност¹⁰⁶.

Югоизточно от днешната църква „Св. Неделя“, в участъка от пл. „Ленин“ до сградата на Духовната академия и двора на Софийската митрополия, се съдържат без съмнение много важни и добре запазени археологически останки от ранната християнска епоха. Почти същото може да се каже за ивицата покрай западната крепостна стена до скосяването ѝ към североизток и покрай него¹⁰⁷. Но в тези участъци може да се разчита главно на пластове под съвременните улични платна (ул. „Позитано“, бул. „Стамболийски“, ул. „Н. Цанов“, ул. „Трапезица“), тъй като големите съвременни сгради покриват терена. Строежът на Българската външнотърговска банка даде много добри резултати, а също изследването на терена на бъдещата централна метростанция — западно от ул. „Вашингтон“, зад сградата с магазин „Явор“.

Сравнително по-малко изменения могат да се очакват в района на термите. Тук може да се направи едно предположение — че термите се разширяват през късната античност в западна посока (под платното на бул. „Г. Димитров“ и под Централните хали)¹⁰⁸. Отвеждане на водите в тази посока е било удобно поради естествения наклон и съседството на реката извън крепостната стена. Съществуват указания за преустройства на основната стара част на термите (под и пред сегашната Централна минерална баня). Но за изясняване историята на термите в тази епоха са необходими археологически разкопки в градинката между Централната минерална баня и Баня баши джамия. Това е особено ценен в археологическо отношение терен¹⁰⁹.

Изменението в положението на християнската църква от края на IV в. и през V в. без съмнение е предизвикало превръщането на сгради първоначално с друго предназначение — в църкви. За вътрешността на града това е сигурно известно за ротондата „Св. Георги“ (през VI в.) и за октоagonalната сграда източно от нея (вероятно в началото на V в.). Но това не са били единствените църкви вътре в крепостната стена. В пространството между бул. „Г. Димитров“ и ул. „Вашингтон“ могат

да се очакват важни останки, между тях и на църкви. Това се подсказва от една голяма апсида, открита при построяването на канал-колектор по бул. „Г. Димитров“, в отсечката между ул. „3-ти април“ и ул. „Трапезица“, както и от западната стена с три входа на една монументална по размери сграда, вероятно базилика, открита при разкопките около западната порта, до чупката на стената¹¹⁰.

Църковното строителство в Сердика се насочва главно към пространства извън крепостната стена и вероятно там са най-ранните църкви — първата малка църква в некропола, под днешната „Св. София“¹¹¹, църквите при Народното събрание (много незадоволително проучени)¹¹², първата църква под Партийния дом¹¹³, църквата до бул. „Д. Трайкович“ (кв. „Лозенец“)¹¹⁴. На първите две места нови строежи сменят старите. По-далечните църкви явно са изоставени по-късно.

Но известното досега вероятно не изчерпва построеното *extra muros*. То трябва да се търси и в западна посока, където има за това данни, но изследванията имат инцидентен и непълен характер¹¹⁵. Твърде е вероятно западната ивица *extra muros* да е придобила по-съществено значение, тъй като в този район са намерени няколко раннохристиянски надгробни паметника, между тях и на църковни служители¹¹⁶.

Останките от строежи *extra muros* от IV в. нататък в повечето случаи се установяват от по-ранни и по-късни сгради¹¹⁷. Изключения, които са известни засега, са некрополните църкви и тези под Партийния дом¹¹⁸. Но те се явяват на различна дълбочина, вероятно поради различния характер на терените източно, северно и западно от крепостта, където са известни.

Гробниците от тази епоха са доминиращи по брой и запазеност в най-големия, източния некропол. Изглежда, че той е придобил най-голямо значение след изграждането на църквата „Св. София“. Трудно е да се определят точно границите му. Но на север днешният бул. „Дондуков“, където още през античността е минавал път, под стръмния склон от хълма към север, ограничава гъсто разположените гробници. На изток наситената с гробници площ стига някъде до ул. „Сан Стефано“. Гробницата с образите на четиримата архангели на ул. „Гурко“ не може да се сметне за указание, че дотам цялата площ е била заета от подобни гробници, но известна е тяхната гъстота под днешния пл. „Народно събрание“.

Западният некропол през тази епоха по несигурни данни се очертава по-скоро на север от западната порта. Той е по-близо до крепостната стена от източния. Не са известни гробове от това време на по-голямо разстояние в тази посока. За това сигурно играе роля и протичащата в близост река.

Не може да се смята, че са известни всички извънградски вили около София. Две от седемте (в кв. „Обеля“ и кв. „Орландовци“) сигурно са от IV и V в. (поне в първата половина на V в.). Пластовете от това време се

откриват над вилата в кв. „Стефан Караджа“. Трудно е да се посочат предварително, преди откриването им, местата на подобни имения. Съществуват указания, че в посока София — Баня, София — Лозен, София — Герман могат да се очакват неизследвани досега селски вили¹¹⁹.

Засега остава почти неизвестна и неизследвана мрежата на предните военни постове в околността на Сердика, на ранновизантийските укрепления, които са охранявали някои от подстъпите към града. Отделни археологически следи под Германското кале, по стария път към Брезник дават все още непълна информация. Но трудно е да се допусне, че в тази неспокойна епоха град като Сердика е бил оставен без някаква по-отдалечена от него защитна система. Нейното установяване е въпрос на бъдещи изследвания.

Вътре в Сердика наслояванията, които съдържат подвижни находки от IV—VI в., са твърде значителни. Те се определят преди всичко по типичната за това време керамика, но съдържат и много други характерни предмети, между които е известният тип стъклени чашки със столчета, датирани от това време, а също и монети. Този пласт е най-плътен и наситен с находки за цялото време до настъпването на българско население. Това може да се обясни и с факта, че практически е много трудно да се разграничат наслояванията след VI в.

СЕРДИКА ОТ VI В. ДО ЗАСЕЛВАНЕТО НА БЪЛГАРИТЕ

Известно е колко трудно се установяват археологическите следи от живота през VII в., а също и от VIII в. за териториите, които все още не влизат в новосъздадената българска държава. Неслучайно за тези столетия се употребява определението „тъмни“.

Сердика продължава да бъде значителен център, който придобива още по-важно стратегическо значение за Византия след създаването на българската държава. Археологическите наблюдения потвърждават напълно това. За разлика от предишните две столетия не може да се установи никакво ново значително обществено строителство, било то укрепително или обществено (гражданско и църковно). Не съществуват благоприятни условия — нито икономически, нито политически — за толкова едромащабни нови начинания. От друга страна, не е имало и причини за голямо строителство. Укрепителната система на Сердика е била в доста добро състояние, а нуждите от църковни сгради били вече задоволени.

Проучванията покрай западната крепостна стена показаха, че някои жилищни сгради са строени и преустройвани точно по това време¹²⁰. Това се отнася преди всичко за една твърде голяма и добре устроена къща в самия ъгъл между западната и скосената северозападна стена. Този богат дом е заел цялото

улично пространство там. Подобни навлизания в уличното платно, може би също на жилища, се установиха южно от западната порта.

Изследването на постройки от този период е извънредно трудно, защото те малко се отличават от по-старите. Датирането им може да стане само с привличането на различни археологически данни и с тяхното съпоставяне. Но възможност за разграничаване на строежи от тази епоха съществуваша и тези резултати са особено важни. Явно е, че те трябва да се търсят главно покрай крепостната стена и в инсулите, заети от жилища.

Тези археологически свидетелства за интензивността на обитаване през това време означават и отлагане на съответно количество движими находки. Но тяхното открояване от тези на предшестващото шесто столетие е още по-трудно. Най-многобройните предмети — домашна керамика — имат вече утвърдена техника и форми.

Почти повсеместното нарушаване на стратиграфията, естествено за град като София с такова развитие и непрекъснат интензивен живот, не дава възможност за твърде тънко разслояване на пластовете с битови находки. Но детайлното проучване на късноантичната и ранновизантийската керамика ще позволи да се създадат синхронни групи и да се установят измененията в последователни периоди.

От друга страна, главно проучванията покрай западната крепостна стена и особено последните разкопки показаха, че точно жилищните квартали и жилищните сгради ще се окажат най-важни за улавяне на разликите в строежите и преустройствата от VII и VIII в.¹²¹ Обстоятелството, че през тези векове не могат да се очакват големи обществени строежи в Сердика поради особено неспокойните и несигурни времена за византийската империя в навечерието и след създаването на българската държава, съвсем не означава, че населението не е поддържало, поправяло, преустройвало обитаваните части на града. Там именно ще се открият в бъдеще археологическите следи от последните две столетия преди завладяването на Сердика от българите. Тези градски части и техните останки са от изключително значение за връзката на града със следващата епоха, тъй като на практика в тях става срещата на старото с новото население, те са носителите на жизнената градска традиция в най-конкретния смисъл на думата.

По-цялостен резултат може да се очаква само при прилагането на методите на разкопки, които се основават на положителния досегашен опит със значително изпреварване на строителството, както бе на парцела на Българска външнотърговска банка и в квартал 194 (между улиците „Вашингтон“, „Трапезица“, „Княз Борис I“). Същевременно трябва да се използват и досегашните наблюдения за характера на архитектурата и строежите. Те са вече твърде различни от известното за IV—

VI в. Прави особено впечатление „вместването“ на тези строежи в градската площ, нарушаването на уличната мрежа, уплътняването на пространствата. Картината, която разкопките в западната част на града разкриват, е вече много различна, неочаквана и необичайна за създадената представа за късноантичното градоустройство по нашите земи от все още „добрата епоха“. Сердика е на прага да осъществи голяма промяна в своя външен вид, в разположението на кварталите и тяхната застройка. Това е вече преход към друга епоха, намерил отражение в изгледа и характера на градската обстановка. Задържат се в облика си от по-ранните епохи онези градски инсули, които са заети от обществени сгради, независимо дали са запазили връзка със старото си предназначение или са получили ново.

Запазването и представянето на археологическото наследство от късната античност не е било оспорвано от момента, когато се поставя въпросът за възможността за запазването на разкритите паметници едновременно с преустройството на центъра на София. Не е без значение и съображението, че добрата строителна техника улеснява консервацията на останките от тази епоха. Главното съображение за приемането на тяхното присъствие в града е наложената вече идея за Сердика, за античността като епоха, която му е създавала славата на древен град, която е оставила в столицата и двата най-забележителни паметника от далечната ѝ история — ротондата „Св. Георги“ и базиликата „Св. София“. За интереса към тези две сгради в миналото не е било без значение и това, че са били църкви.

Но това не означава, че не бе оспорвано запазването на такива ансамбли като този, източно от ротондата „Св. Георги“. За щастие тези възражения, изказвани главно от страна на строителите, бяха преодоляни и запазването на този ансамбъл (1956 г.) бе първата значителна стъпка по пътя на интеграция на археологическите паметници в съвременната градска среда. И в този ансамбъл доминира късната античност.

Засега останките от тази епоха са едни от най-осезателно присъстващите в София старини. И в бъдеще може да се очаква, че те ще се разкриват в добър за представяне вид. Но с течение на времето останките от тази епоха трябва да получат балансирано място сред всичко друго, което археологическото наследство на София съдържа.

СРЕДЕЦ — СОФИЯ (IX—XIV)

За да се разбере как се образува и какъв характер има археологическото наследство, останало от влизането на Средец в пределите на българската държава до падането му под османска власт, археологическите факти трябва да се осмислят чрез поставянето им в

подтекста на политическото и културното развитие на България. Прякото им съпоставяне с археологическата обстановка в средновековните български градове, възникнали и съществували само в тези хронологически граници, е безспорно полезно и необходимо. Но то само по себе си не може да обясни всички, нито дори преобладаващата част от археологическите ситуации в София, защото този град влиза в пределите на България с вече продължително формиран и устойчиви традиции на градски живот, с една напълно оформена градоустройствена система. Признаците за нейното разрушаване и деформиране вътре в самата нея подсказват новата епоха, но те все още не са пряко свързани с новия етнос и неговата култура, твърде различна и от тази на местното население.

Поради това трябва с особена предпазливост да се подхожда към датирането и отнасянето към времето преди или след завладяването на Сердика от българите именно на онези признаци, отклонения и нарушения на класическата картина на градоустройство и бит на градовете в тази част на Римската, а после и на Византийската империя. Прилагането на шаблон в метода на паралела и сравнението може лесно да доведе до заблуждение. Още повече че у нас все още не може да се говори с обобщения за характеристиката на градовете от VII и VIII в. Една част от тях са прекъснали своето съществуване (или поне като градове), а друга, главно по Черноморието, в Южна и Югозападна България, остават все още малко изучени. При това Сердика е измежду няколкото най-значителни града през това време, а навътре в сушата на полуострова — най-значителният. При търсенето на паралели засега най-големи възможности като че ли дава Несебър. Но в бъдеще паралелното изследване на Сердика с градове в Югозападна България би било особено перспективно¹²².

В изучаването на средновековните градове, развили се върху антични градски центрове, най-големи са постигнатите резултати в София. Част от тях са обобщени¹²³, а отделни въпроси са разгледани в различни публикации¹²⁴. Някои от установените факти изглеждат необикновени и непривични именно поради пионерския, така да се каже, характер на тези изследвания за град с непрекъснат живот. Възникнали твърде отдавна като идеи, като работни хипотези и проблеми за изясняване¹²⁵, много от тези въпроси получиха потвърждение при разширяването на археологическата дейност, при натрупването на нови факти, наблюдения и опит.

В настоящия момент постигнатите резултати според нас внасят значителен принос не само в изучаването на историята и културата на София, но са и принос в изучаването на културата на средновековна България и на аналогични на София обекти — древни градове, продължили съществуването си или възродени през средновековието.

Развитието на града от ранното средновековие до падането му под османска власт трябва да се разглежда в три хронологични периода: от настаняването на български гарнизон и население в града до падането под византийско владичество; през време на това владичество и през епохата на Втората българска държава.

Наред с това натрупаните в течение на много години изследвания и наблюдения показват, че за характеристика на археологическите наслоявания от много голямо значение са именно граничните периоди: при завладяването на Сердика от българите и непосредствено след това; по време на войните с Византия преди покоряването на Средец; непосредствено след освобождението му през 1194 г.; по време на съпротивата срещу османското завоевание. Това са времена на интензивно строителство и преустройства в града или пък на значителни разрушения. Едното и другото са оставяли открояващи се следи.

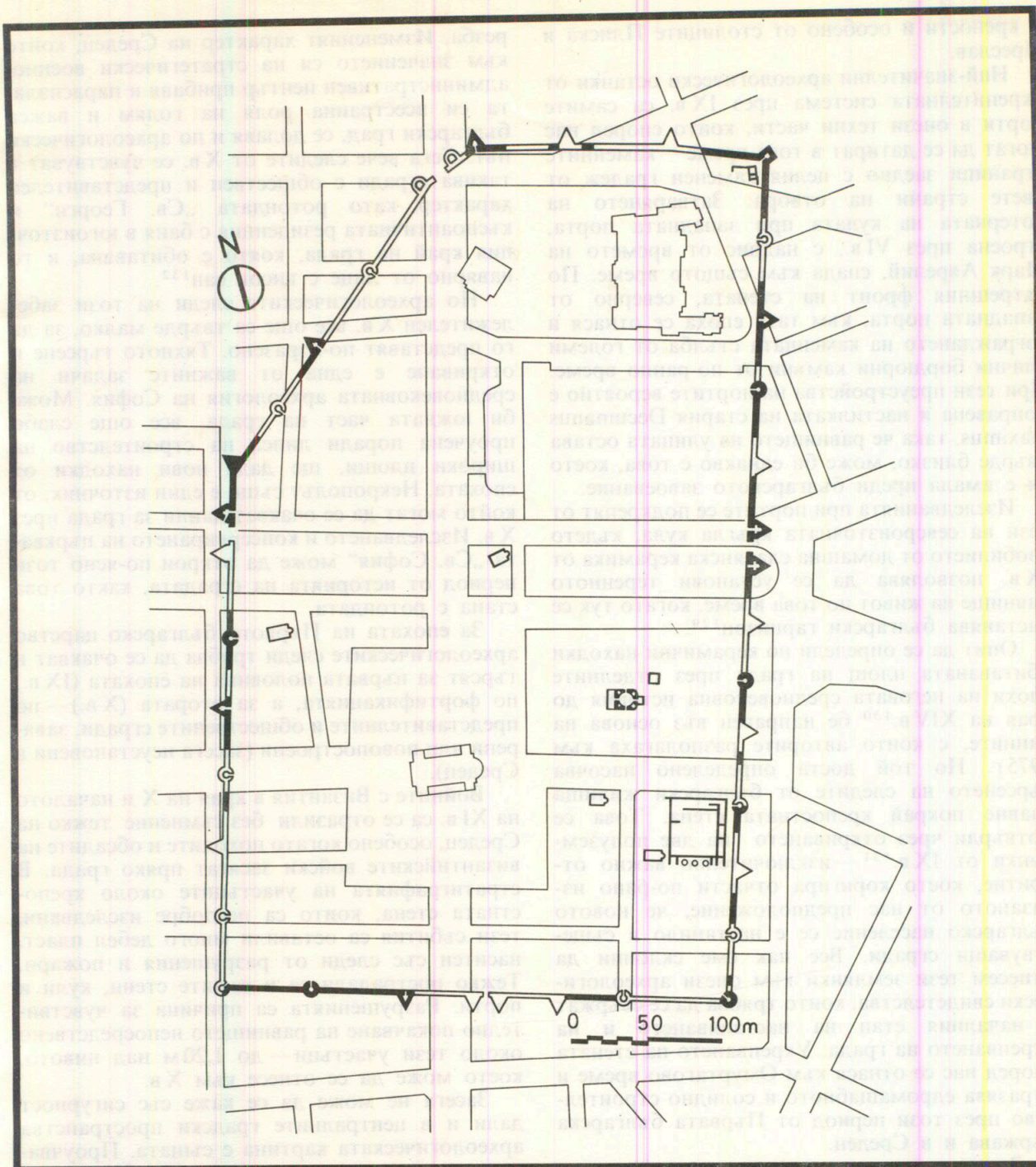
Но при изследването на археологическото наследство на София от епохата на Първата българска държава, византийското владичество и Втората българска държава основна трудност е обстоятелството, че то попада в най-силно засегнатите от строителството през XV, XVI и XVII в. пластове. Насилствено са отстранени застройките върху някои градски части, за да се разположат на тяхно място нови сгради, а при естествена смяна на износени постройки с нови тъкмо следите на тези износени сгради са засегнати от основите на новите строежи. Това, разбира се, не е равномерно явление по цялата градска площ, но засяга големи части от нея.

Ще разгледаме в хронологическа последователност археологическото наследство на средновековния Средец и София.

СРЕДЕЦ ПРЕЗ IX—X В.

Досегашните резултати от изучаването по археологически път на тази епоха показват, че това е осъществима, макар и твърде трудна задача. Последните десетина години прибавят към тази увереност нови опорни точки. Оказва се, че в този период от две столетия може да се открие началният момент, свързан с борбата за завладяване на града от българите, и първите дейности на новите му обитатели¹²⁶.

Не само логиката, но и досега установените факти показват, че за този голям исторически прелом в живота на града археологически следи трябва да се търсят преди всичко около възловите пунктове на неговата крепостна стена — главните градски порти, кулите и по-важните участъци от крепостната стена¹²⁷. Така могат да се установят следите от самата борба за завладяване на града от българските войски. Независимо от това, че редица факти, на които сме се спирали другаде¹²⁸, показват пресилеността на твърденията на Теофан, че

Обр. 7 Крепостната стена през X—XIV в., новопостроени църкви и някои изследвани късноантични сгради, използвани през средновековието

хан Крум е разрушил Сердика, едва ли може да се допусне, че обсадата и нападенията не са довели до сериозни увреждания по крепостната стена и че именно това не е било и една от причините за капитулацията на града.

Разбира се, повредите по стените не само че са били поправени, но укрепителните и възстановителните работи са били извършени по такъв начин, че Средец се е превърнал действително в непревземаема крепост. Това се доказва от ролята, която той играе в защитата на независимите български земи през дългото византийско завоевание в края на X и началото на XI в.

Задачата за установяване на българските преустройства и укрепления по старата крепост, извършени през IX в., се усложнява от факта, че след 1194 г. се налагат нови поправки. Но археологическите проучвания на източната и западната градска порта показваха, че може да се установи стратиграфията, която да позволи ясно разграничаване на нивата. Тази стратиграфия дава възможност да се определят характерът на преустройствата и поправките за всеки от тези два исторически момента. Тук вече е възможно и необходимо съпоставянето на наблюдаваните в Средец явления с факти и данни от други средновековни градове

и крепости и особено от столиците Плиска и Преслав.

Най-значителни археологически останки от укрепителната система през IX в. са самите порти в онези техни части, които според нас могат да се датират в това време — каменните страници заедно с целия каменен градеж от двете страни на отвора. Затварянето на потерната на кулата при западната порта, строена през VI в., с надпис от времето на Марк Аврелий, спада към същото време. По вътрешния фронт на стената, северно от западната порта, към тази епоха се отнася и изграждането на каменната стълба от големи улични бордюрни камъни от по-ранно време. При тези преустройства на портите вероятно е поправена и настилката на стария *Decumanus maximus*, така че равнището на улицата остава твърде близко, може би еднакво с това, което тя е имала преди българското завоевание.

Изследванията при портите се подкрепят от тези на североизточната кръгла кула, където изобилието от домашна славянска керамика от IX в. позволява да се установи теренното равнище на живот по това време, когато тук се настанява български гарнизон¹²⁹.

Опит да се определи по керамични находки обитаваната площ на града през отделните епохи на неговата средновековна история до края на XIV в.¹³⁰ бе направен въз основа на данните, с които авторите разполагаха към 1975 г. Но той доста определено насочва търсенето на следите от български жилища главно покрай крепостната стена. Това се потвърди чрез откриването на две полуземлянки от IX в.¹³¹ — изключително важно откритие, което коригира отчасти по-рано изказаното от нас предположение, че новото българско население се е настанило в съществуващи сгради. Все пак сме склонни да отнесем тези землянки към онези археологически свидетелства, които трябва да се свържат с началния етап на настаняването и на укрепването на града. Укрепването на стената според нас се отнася към Омуртагово време и отразява едромащабното и солидно строителство през този период от Първата българска държава и в Средец.

Засега са запазени няколко важни пункта по крепостната стена. Но не е направено отчетливо сигниране (при тези, които са достъпни). Запазени са и останките от двете землянки, на които предстои да бъдат експонирани.

Положението на Средец в X в. се определя от значението му в югозападните обширни територии и от общия подем на културата в България. Не може да се допусне, че това не е изразено и в архитектурата и изкуството на града. Датирането на главата на ангела в ротондата „Св. Георги“ през X в. е много важно указание за равнището на културата на Средец по това време и в частност за самото изкуство. С тази ротонда и с нейния живот като българска църква трябва да се свържат навярно някои архитектурно-декоративни елементи, които напомнят преславската каменна

резба. Измененият характер на Средец, който към значението си на стратегически военно-административен център прибавя и нарасналата си всеотрасна роля на голям и важен български град, се долавя и по археологически път. Сега вече следите от X в. се чувствуват в такива сгради с обществен и представителен характер като ротондата „Св. Георги“ и късноантичната резиденция с баня в югоизточния край на града, която е обитавана, и то навярно от лице с висок сан¹³².

Но археологическите следи на този забележителен X в. все още са твърде малко, за да го представят по-изразено. Тяхното търсене и откриване е една от важните задачи на средновековната археология на София. Може би южната част на града, все още слабо проучена поради липса на строителство на широки площи, ще даде нови находки от епохата. Некрополът също е един източник, от който могат да се очакват данни за града през X в. Изследването и консервирането на църквата „Св. София“ може да открие по-ясно този период от историята на сградата, както това стана с ротондата.

За епохата на Първото българско царство археологическите следи трябва да се очакват и търсят за първата половина на епохата (IX в.) по фортификацията, а за втората (X в.) — по представителните и обществените сгради, заварени или новопостроени (засега неустановени в Средец).

Войните с Византия в края на X и началото на XI в. са се отразили без съмнение тежко на Средец, особено когато походите и обсадите на византийските войски засягат пряко града. В стратиграфията на участъците около крепостната стена, които са по-добре изследвани, тези събития са оставили много дебел пласт, наситен със следи от разрушения и пожари. Тежко пострадали са и самите стени, кули и порти. Разрушенията са причина за чувствително покачване на равнището непосредствено около тези участъци — до 1,20 м над нивото, което може да се отнесе към X в.

Засега не може да се каже със сигурност дали и в централните градски пространства археологическата картина е същата. Проучванията в парцели, южно от ул. „Цар Калоян“ и съвсем неотдавна на пл. „Ленин“ и на метростанция № 7, не дават категорични данни поради значителна нарушеност на пластове¹³³.

СРЕДЕЦ ПО ВРЕМЕТО НА ВИЗАНТИЙСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО (1018—1194)

Археологически ясно открояване на този период от живота на града досега не се е удало. Това е трудна, може би почти неосъществима задача. В известен смисъл наслояванията от този период като че ли се свързват с тези от

събитията по завладяването на Средец. Някои части от сгради, разкрити по централната надлъжна ос на града (север—юг), северно от форума, биха могли да се отнесат към XI в.¹³⁴ и да се свържат с установяването на византийската администрация тук. Това датiranje се подсказваше от тяхното стратиграфско положение. Но нови археологически проучвания (1982—1983) показват, че денivelацията в тези градски части е била в миналото много по-значителна и че тяхното датiranje не може да се направи на основание на отнасяне към другите установени и по-точно датирани нива.

За големи поправки по крепостната стена също не може да се говори. Напротив, наблюденията показват, че тя е прекарала известен период на занемареност преди сериозните възстановявания и изменения на някои нейни части през Втората българска държава.

Епохата се улавя отчасти в битовите находки, и то главно в керамиката. Появяват се нови за града съдове, между които ранно сграфито (XI—XII), керамика със златиста ангоба и др. Особен интерес представляват някои типове кухненска керамика, при които силно се чувства традицията на късноантичната керамика, но които не могат да се отнесат към V, VI или VII в., тъй като се отличават съществено от тях. Може би те ще намерят паралели в новооткрити на други обекти керамични типове и групи, които по-определено се свързват с Византия¹³⁵.

СРЕДЕЦ—СОФИЯ (1194—1382)

Археологическите следи от епохата на Втората българска държава се различават твърде чувствително от тези на предхождащите времена. Това се отнася за поправките и преустройствата по цялата отбранителна система, за равнището на улиците и характера на уличната настилка, за гражданското и култовото строителство и дори за некропола. От една страна, необходимостта от ново строителство е била обусловена от разрушенията, причинени от войните с Византия, а, от друга—от бързото икономическо и културно замогване на града, който през тези близо две столетия на средновековието достига своя най-голям разцвет.

Общото впечатление от направени на различни пунктове наблюдения е, че се създава повсеместно и ясно открито ново равнище на живота на града, което се характеризира с твърде определени археологически белези от различен вид. Опит за характеристика на градоустройството, архитектурата и културата на града по археологически данни е направен¹³⁶. Изследванията от последните няколко години допълват, без да изменят особено направените вече заключения.

Няколко основни признака отделят културния пласт и принадлежащите на епохата

строежи и преустройства от тези на предходните средновековни нива:

1. Градът е обитаван изцяло, по цялата си площ, при това с доста гъсто застрояване. Това означава, че навсякъде трябва да се търсят следите от XIII и XIV в., ако не са унищожени от по-късни строежи.

2. Крепостната отбранителна система е изцяло подновена. Сменени са портите, които стават двукрили. Ъгловите кули са оформени отвън като четириъгълни¹³⁷. Големи кръпки нарушават равномерната тухлена зидария на фасадата на стените, особено отвън. Употребени са дървени греди за изравняване и укрепване на някои кули¹³⁸. Пристроени са помещения отвътре към стените. Тук-там личат опити да се подражава на стария им градеж (например при тухлената стълба до кръглата кула под Българска външнотърговска банка, където през XII в. се имитира градежът на IV в.). Но това са единични случаи.

3. Уличната мрежа общо взето запазва ориентацията север—юг и изток—запад. Но на мястото на широките 4—5 m улици сега има тесни улички, а край тях се появяват огради, особено около църквите. Само много грижливо изследване чрез разкопки може да позволи в течение на години постепенно да се натрупат данни за подробно очертаване на плана на Средец—София през XIII и XIV в.

Абсурдно е да се говори за предварително набелязване на „средновековен градски кадастър“—това би било нереално, измислена схема и тя не би послужила за нищо нито на бъдещия изследовател, нито на градостроителя, който желае да предвиди някои ситуации¹³⁹. Засега са сигурни само няколко пункта, които са ни известни от разкопки, направени при относително подходящи условия.

4. По техника на градеж, размери и конструктивни особености създаденото през XIII и XIV в. се отличава съществено. Въпреки присъствието на късноантичното наследство в едни или други форми и прояви, археологът не може да бъде подведен в датirането на различни явления, свързани със строителство, както това е възможно за епохата на Първото българско царство, когато по едни или други причини често приликата е твърде голяма. Това, което е създадено в Средец през Втората българска държава, е отражение на новите обществено-икономически условия, на новата градска култура.

5. Две основни причини затрудняват изучаването на недвижимите останки от тази епоха. Първата е много по-голямата крехкост, не-издръжливост на строежите от тази епоха, която ги прави не само по-лесно разрушими, но и по-незабележими, скромни, непредизвикващи във всички случаи достатъчно внимание, особено в по-далечното минало. Затова и то не ни е оставило почти никаква информация за тази част от софийското археологическо наследство¹⁴⁰. Втората причина е, че тъкмо този археологически пласт и тези архитектурни

останки стават жертва на строежите от XV—XVII в., както това бе отбелязано и по-горе.

Все пак досегашният опит показва, че задачата за археологическото изследване на XIII и XIV в. в София не е безнадеждна. Изследването трябва да се насочи по няколко линии: установяване на преустройство от епохата в запазени изцяло или частично късноантични сгради; установяване на дислокацията на големи стари архитектурни ансамбли (напр. термите) и тяхното преустройство в по-малки сгради със старите или нови функции; изучаване на новопостроената софийска градска къща¹⁴¹; изучаване на благоустройствени съоръжения на епохата; постепенното отделяне на плана на града за XIII—XIV в. от неразчленения хронологически план на Сердика—Средец; по-детайлно изследване на икономиката и бита по движими находки от това време.

Всестранното значение на София през XIII и XIV в. е причина за насищането на околността на града с манастири, крепости, селища. Тези разпръснати обекти не са изследвани достатъчно. Може да се допуска, че има и твърде много неустановени, неизвестни, които могат да се разкрият само случайно¹⁴².

Многократните турски набези към София от последната четвърт на XIV в. са оставили без съмнение отпечатък върху града. Най-вероятно е, че крепостната стена е била отново обект на грижи, на подготовка и съоръжаване със защитни средства. Но безспорно най-силно е отражението на тримесечната обсада и падането на крепостта през 1382 г. През последните години археологическите проучвания по западната крепостна стена, северно от западната порта, разкриха красноречива картина на драматичните дни на обсадата: отчаян опит за задържане на неприятеля, подготвена пещ за топене на вар (за изливане или за кърпещ на поддаващата се вече стена), като са довлечени и натрошени всякакви мраморни и варовикови архитектурни елементи, а също така и мястото на прореза в стената, направен чрез дълбоко подкопаване¹⁴³. Тези резултати показват колко големи са възможностите за навлизане в подробности около събития и ситуации, когато са създадени по-спокойни условия за археологически проучвания¹⁴⁴. Разбира се, ненавсякъде може да се очаква незасегнатост на следите.

Не може да има съмнение, че преди всичко по крепостната стена и непосредствено край нея — отвън и отвътре, трябва да се търсят най-важните археологически следи на съдбоносното за града събитие — завземането му от османските войски. Те се простират в един хронологически период, чиято горна граница не е съвсем сигурна, но едвам надминава края на XV в. Защото крепостната стена съдържа както следите на нападенията и отбраната, така и един от символите на завоеванието — нейното разрушаване. Може да се очаква именно по археологически път да се уточнят датата и обстоятелствата на това събитие.

СОФИЯ (XV—XVIII)

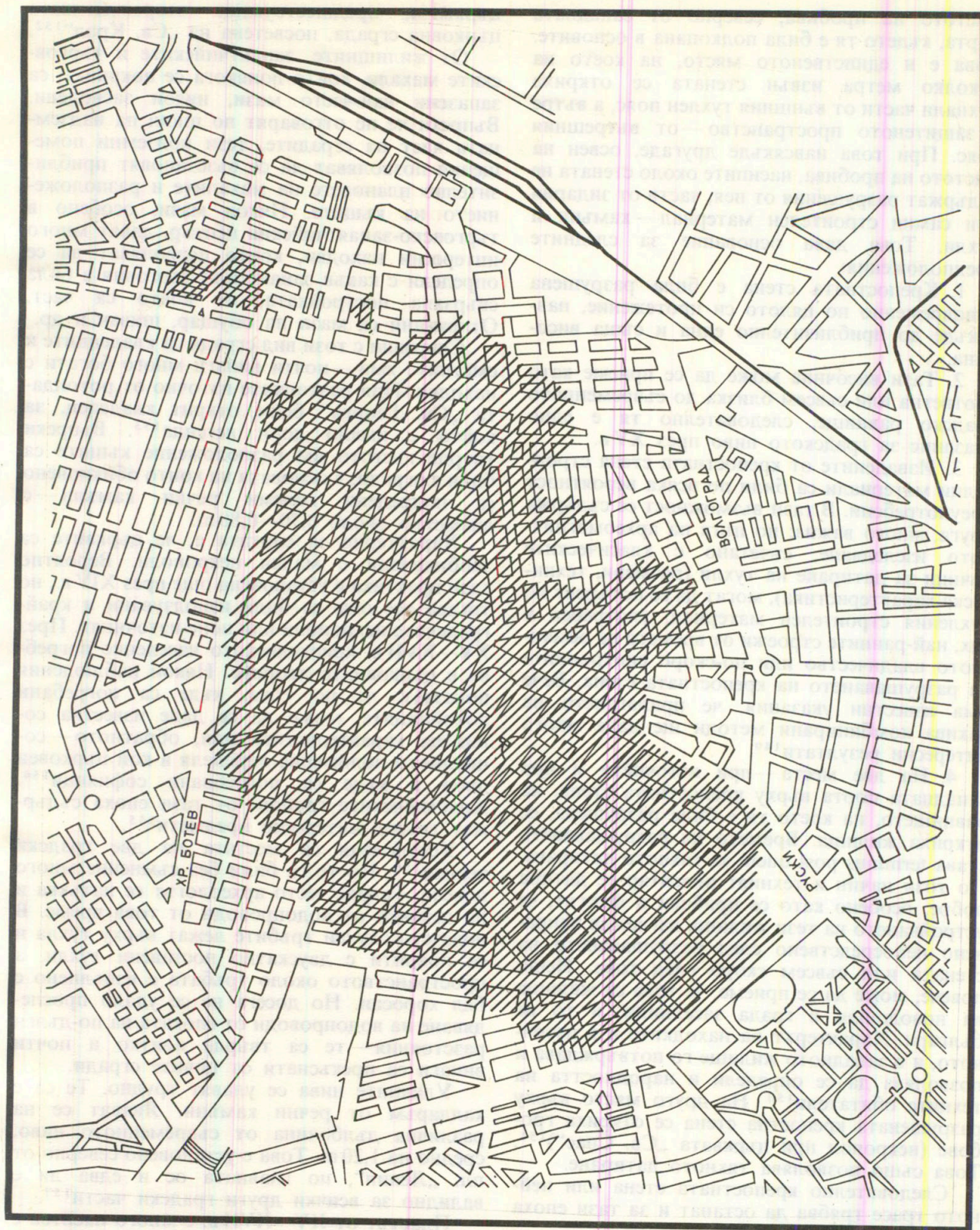
Този период на софийската археология бе овладян през последните тридесет години. Пренебрегвани и подценявани доста дълго, останките от столетията на османското владичество се оказаха първокласен извор за историята, икономиката и културата на града. Постиганията в тази област изиграха стимулираща роля за проучванията на епохата по археологически път за цялата страна¹⁴⁵.

Интересът към останките от XV—XVII в. в София се наложи и поради тяхното силно изявено присъствие, особено на някои от изследваните терени в София, където се откриха големи, значително запазени обществени сгради с различен характер¹⁴⁶. Но проучването на този археологически пласт трябва да продължи целенасочено на всички изследвани в бъдеще терени, за да доведе до изясняване на структурата на града и на характера на неговите отделни части — махалите.

Първата и основна разлика между археологическите останки от XV—XVII в. и по-ранните е, че ограничаващата рамка на крепостната стена вече не съществува и те са разположени както вътре в някогашната укрепена площ, така и извън нея. При това извън старата укрепена градска площ се създават не само махали за обитаване, но там се издигат и важни обществени, военни, култови и други сгради. Пример за това са Буюк джамия, Челеби джамия и Конакът, Черната джамия, имарети, медресета, ханове и др. Така важни обекти вече излизат от традиционните рамки на наситените археологически пластове, които попадат в резервата Сердика—Средец и към чието наблюдение вече е създадена практика и у строителите.

Извън очертанията на резервата останките от XV—XVII в. образуват общо взето еднослоен археологически пласт, който се явява значително по-плитко и поради това също често е пренебрегван, защото останките в него се смятат за „нови“.

Писмените извори за тази епоха са изобилни и могат да бъдат широко използвани за ориентация и уточнявания на разкриваните недвижими археологически останки¹⁴⁷. Освен това заснетият непосредствено след Освобождението план на София дава възможност да се идентифицират махали, улици, някои по-значителни сгради. Въпреки че спомените на съвременници от първото следосвободенско десетилетие (а за някои места и по-късните) се отнасят главно за възрожденската епоха, те могат да се използват също, защото някои стари градски черти и постройки от XV—XVII в. продължават да живеят и тогава. Документация от всякакъв вид — рисунки, фотографии — са запечатали и твърде голям брой сгради от ранната епоха на османското владичество, които са съществували на повърхността и след Освобождението.

Обр. 8 Площта на София през XV—XVII в. (застрихована) на фона на съвременния план

Досегашният опит от археологическото изследване на останки от тази епоха показва, че то дава изобилие от напълно неизвестни факти, осветява много изразително различни страни на живота на града, дава конкретност и плътност на някои недостатъчно определени и ясни информации¹⁴⁸.

Крепостната стена отново играе роля за изучаване на тази епоха по археологически път, но сега със съвсем друг вид свидетелства. Досегашните изследвания на различни участъци показват, че тя е навсякъде разрушена до една и съща височина — на около 2,50—3,00 m от равнището на XIII в. Изключение прави

мястото на пробива, северно от западната порта, където тя е била подкопана в основите. Това е и единственото място, на което на няколко метра извън стената се открива рухнали части от външния тухлен пояс, а вътре в защитеното пространство — от вътрешния пояс. При това навсякъде другаде, освен на мястото на пробива, насипите около стената не съдържат разрушения от нея, части от зидария или самия строителен материал — камъни и тухли. Това дава основание за следните предположения:

1. Крепостната стена е била разрушена едновременно по цялото си протежение, навсякъде до приблизително една и съща височина.

2. Тази височина може да се приеме като съответна или съвсем близка до съвременното градско равнище, следователно тя е едно указание за градското ниво през XV в.

3. Извадените от крепостната стена строителни материали са били по всяка вероятност преупотребени. В тази възможност се съдържа друга, много важна: по пътя на археомагнитното изследване, съчетано с класическите начини за датиране на тухли (размери, техническа характеристика), могат да се потърсят по тухления строителен материал, употребен в тях, най-ранните строежи от времето на османското владичество или по-скоро синхронните на разрушаването на крепостната стена. Вече има известни указания, че прилагането на такива комбинирани методи ще даде много интересни резултати¹⁴⁹.

4. На две места — при източната и при западната порта върху крепостната стена, на равнището, на което тя е била разрушена, се откриха жилища. Времето на разрушаването става *terminus post quem* за тяхното датиране. По този начин и техният инвентар се датира добре, особено като се прибави и фактът, че устройването на тези жилища изглежда направено непосредствено след разрушаването на стената или съвсем скоро след това. Нещо повече, може да се приеме, че това са жилища на новодошли в града заселници, и то не българи. Характерът на находките и в източното, и в западното жилище го потвърждава и позволява да се определи и народността на техните обитатели¹⁵⁰. На друго място върху разрушената крепостна стена се откриха гробове (некропол при църквата „Св. Спас“)¹⁵¹. Това също позволява тяхното датиране.

Следователно крепостната стена или нейното трасе трябва да останат и за тази епоха важен източник на данни.

Останките от обществени сгради — ханове, безистени, джамии — се отличават от градежа на жилищата. Техните места са приблизително известни по документи и идентифицирането на останките им може да се направи. Подобно е и положението с църквите. Няколко от известните и споменавани от пътешественици църкви са вече изследвани, други няколко предстои да бъдат открити и идентифицирани, между тях са например църквата „Св. Иван Рилски“ и

църквата, предшествуваща възрожденската църковна сграда, посветена на „Св. Крал“¹⁵².

От жилищните, занаятчийските и търговските махали, които понякога се покриват, са запазени най-често мази, някои засводени. Въпреки че не отговарят по площ на надземната част на сградите, тези подземни помещения позволяват да се възстановят приблизително плановете на махалите и разположението на къщите. Някои мази, особено в търговско-занаятчийския център, дават много интересни находки, които позволяват да се определи с какъв занаят или търговия е била свързана постройката, от която са част. Откривани са мази на обушар, шивач и др.

Свързани с този вид сгради са кладенците и сметните ями — почти винаги много богати с находки. При разкопките източно от ротондата „Св. Георги“ беше открит кладенец, за който е имало дори легенда¹⁵³. Въпреки твърде гъстото им разположение къщите са били с огради, в основата на които обикновено са подредени големи речни камъни — с диаметър около 0,70—0,80 m.

Характерно за епохата е, че църквите са заобиколени с малки некрополи. Вероятно тази практика е установена още през XIV в., но тогава все още са били използвани и крайградските некрополи или поне източният. През XV—XVII в. християнското население погребва в църковните дворове. Някои наблюдения показват, че по това, къде са погребани покойниците, може да се даде известна социална характеристика или, обратното — социалното положение определя в кой църковен двор и къде са погребвани софиянци¹⁵⁴. Християнските гробове от тази епоха съдържат твърде интересни предмети¹⁵⁵.

Установени са местата на две градски чешми¹⁵⁶. Но те са били без съмнение много повече. Твърде често археологът се натъква и на останки от водопроводи от това време. В повечето случаи тръбите лежат върху тухла и са покрити с двускатно поставени тухли, а пространството около тръбата е изпълнено с бял хоросан. Но досега не се удало проследяване на водопроводи от епохата на по-дълги разстояния — те са твърде плитко и почти винаги са прекъснати от новите сгради.

Уличните нива се улавят трудно. Те са с калдаръм от речни камъни. Явяват се на различна дълбочина от съвременното ниво, средно на 1,20 m. Това е установено северно от пл. „Ленин“, по главната ос и едва ли е валидно за всички други градски части¹⁵⁷.

Пластът от XV—XVII в. е много наситен с подвижни находки. В сравнение с предишните епохи той оставя впечатлението, че градските отпадъци се отлагат „на място“, т. е. че те не се изнасят далеч от града. По съдържание той е много богат, много разнообразен. В него безспорно се отразява интензивният икономически живот на София през това време — бейлербейско седалище, голям производствен и разменен център¹⁵⁸.

По отношение на предхождащата епоха и

нейните строежи създаденото през XV—XVII в. като градска структура и като архитектура изиграва унищожителна роля. Заличени са многовековните градоустройствени традиции, създадени в античността и съхранени до XV в. Унищожени са по-деликатните по конструкция средновековни постройките. Големи площи, заети навярно някога от цели квартали, след XV в. се покриват от една огромна и тежка сграда — хан, безистен, джамия. След Освобождението наследството от XV—XVII в. на свой ред е подложено на разрушение още при първите градоустройствени и строителни действия в новата столица. При това за останките от тази епоха не е правена почти никаква документация.

Изявяването на средновековното археологическо наследство на София е първостепенна, но и доста трудна задача. Защото, от една страна, това се отнася за новопостроени от българското население сгради в непосредствена близост до запазеното от късноантичната епоха (спряхме се по-горе на неговата характеристика), а, от друга — за подчертаване на трансформациите на завареното, на добавените нови елементи към него, изобщо на облика и съществуването му в българското средновековие. На трето място идват и онези останки, които се отнасят за времето на чуждо владичество, но отразяват българското участие в създаването им, както и значението, и характера на София през това време.

ВЪЗРОЖДЕНСКА СОФИЯ

За горната хронологическа граница на обектите на археологическо проучване се дискутира¹⁵⁹. Въпреки че аргументацията, която изключва проучването на толкова късна епоха по археологически път, има уязвими точки, такова е наложеното мнение. Без да засягаме тук теоретичната страна на въпроса, ще погледнем от практическата му страна, и то специално за София. Може ли при разкопките да се получат полезни данни за изучаване или поне за подпомагане на изучаването на София през XVIII и XIX в.? Отговорът на този въпрос е положителен, и то категорично. Разрушаването на възрожденска София — схванато и в конкретен, и в по-общ смисъл — се извършва много бързо, понякога по-интензивно, особено за някои градски части и за някои страни на градския живот, в други случаи по-степенно. Но за около четвърт столетие след Освобождението материализираните форми на градската култура (в най-общ смисъл) на тази епоха са ликвидирани с много малки изключения.

В онова време въпросите за изучаване и документация нито са достатъчно осъзнати, нито има необходимите институции и кадри за тяхното осъществяване. За пренебрегването им помага и психологическата нагласа, с която се

извършва преобразуването на града — старото, което се разрушава и изчезва, е свързано с едно тежко минало, от което градът, вече столица, бърза да се освободи.

Новото в строителството на обществени сгради през епохата на Възраждането се отнася главно до двете български църкви — „Св. Крал“ и „Св. Спас“, Денкоглувското училище, Конакът и някои военни постройките — всички твърде малко познати, за да се пренебрегват получените по археологически път данни за тях.

При запазени само подземни части на жилищата би било трудно да се датират те по-определено — преди или след XVIII в. Досега по-голяма сигурност за датиране дават останките от занаятчийски работилници и особено от грънчарници¹⁶⁰. Интерес представляват декоративните мраморни плочи от епохата¹⁶¹, останките от канали и водопроводи¹⁶² (при разкопки бяха намерени дървени тръби). До средата на XIX в. погребенията са в дворовете на църквите и при разкопките бяха получени интересни данни¹⁶³.

Не всички движими находки — оръдия на труда, предмети на бита, особено керамика — могат да се датират със сигурност в XVIII и XIX в. Някои запазват традиционните си стари форми. Но немалка група предмети от различен вид и особено керамичните съдове и накитите се отделят от по-ранните и по този начин дават много нова информация за такива черти от градския бит, за които за София, а и за много други градове няма други данни.

Що се отнася до околностите на София, там все още могат да се открият немалко строежи от XVIII и XIX в., особено манастири и църкви, които са запазени и използвани. Но това не означава, че чрез разкопки не могат да се допълнят знанията за възрожденските манастирски комплекси например в някои сгради, които са вече разрушени и са останали само техните следи.

СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКОТО СТРОИТЕЛСТВО И АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА СОФИЯ

При формирането на археологическото наследство на София всяка следваща епоха е играла роля на разрушител и на консерватор едновременно. Пренебрегвайки или насилствено унищожавайки онова от създаденото в предишното време, което не е било вече нужно и не е отговаряло на променените условия на живот, новата епоха е избирала и съхранявала тази част от създаденото, която е била пригодна и използвана.

До Освобождението тези процеси са се развивали спонтанно, диктувани от различни съображения, но без отношение към завареното от позиция на науката. За последните столетия на османското владичество, когато в много страни археологията разцъфтява, това закъснение у нас е обяснимо с условията, в които живее все още българският народ. За съжаление след Освобождението разрушаването на археологическото наследство продължава, и то в много засилени размери. При това почти не се правят опити за противопоставяне, сякаш продължава схващането от предшествуващите епохи — че тези разрушителни действия трябва да се приемат за естествени. Наистина, появяват се разпоредби за събиране на старини, създава се Народен музей, началото на някакви грижи е положено¹⁶⁴. Но както за населението на града, така и за служебните лица идеята за изследване и запазване на археологическите останки, особено на недвижимите, е съвсем чужда и далечна. Усилията се съсредоточават върху два-три паметника¹⁶⁵, върху събирането на движими находки (и то съвсем не на всички). Направената от отделни лица частична документация е много ценна, но недостатъчна.

Самата софийска община, за нейна чест, е един от главните организатори на дейността за изследване и документиране на миналото на града. Въпреки това в периода от Освобождението до Първата световна война строителството в столицата нанася огромни поражения на нейното археологическо наследство.

Практиката да се руши при строителство се затвърждава. Когато в България общо взето вече има развита археологическа наука с видни и обществено изяви представители, правят се разкопки, има няколко богати музея, пренебрежителното отношение към софийските археологически находки, откривани при строежи, продължава. Сега вече не може да се говори за невежество, а за рушителство, диктувано от комерческите интереси на собственици и предприемачи. Това е време на големи загуби, защото новостроящите се сгради заемат значителни площи точно на територията на Сердика и Средец, имат доста дълбоки основи и подземни помещения.

Документацията на тези поражения е от значение, защото тя обяснява много факти. Начинът, по който загива една сграда, е също източник на информация, която може да има и първостепенна важност за ориентация в археологическата среда. Ето защо разграничаването на причинените след Освобождението разрушения е също важна задача за археолога, която не трябва да се пренебрегва.

Най-накрая в историята на софийското археологическо наследство известна роля изиграват и бомбардировките в центъра на София през зимата и пролетта на 1944 г. На много места те са създали необикновени ситуации, трудни за обясняване, ако не се вземе под внимание това обстоятелство¹⁶⁶.

АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА СОФИЯ — ОБЕКТ НА ИЗСЛЕДВАНЕ, ЗАПАЗВАНЕ И ИНТЕГРИРАНЕ В СЪВРЕМЕННАТА ГРАДСКА СРЕДА

Този въпрос сам по себе си е тема за друго изследване. Обаче преди да приключи нашият опит да се очертае как се формира софийското наследство, смятаме за необходимо да отбележим, че едва съвременността в точния смисъл на думата изменя процесите и превръща това наследство от субект в обект. Това не стана изведнъж, защото в последните 30 години се преживя пълното узряване на едно ново отношение, при което старините под земята на София се възприемат и третират като потенциален участник във формиращия се нов изглед на града. Границата се изтегля в този смисъл, че е приключено с несъзнателното и случайно отношение към тях. Тяхната оценка на основата на критерий за съответната епоха отпада и се замества с пълно признание на научната им стойност и историческо значение. Този процес се разви в относително кратък период от време, но съвпадащ с големи промени в градоустройството и архитектурата на столицата. Ако се потърсят главните му етапи, първият от тях е приключен в средата на петдесетте години, а вторият — в средата на седемдесетте. Градът е навлязъл в третия етап на отношение към археологическото наследство, в който загубите и постиженията са една добра основа за преоценка на поведението. Перспективата е заложена в партийни и правителствени решения¹⁶⁷. Усъвършенствването на методите е големият проблем, който е не по-малко важен от принципните позиции. Без преувеличение може да се каже, че София зае водещо място в решаването на проблемите на интеграция на градското археологическо наследство в съвременна градска среда¹⁶⁸. Същевременно трябва да се осъзнава, че и занапред решаването на тези проблеми в столицата ще остане много трудно. Осъзнават се възможностите и в редица други околности и по-малки центрове у нас, където смело и интересно се търсят нови постижения в тази интеграция. Това е естествено развитие и следствие от примера на София. Трябва да се очаква, че тези резултати ще се умножават.

Ще бъде излишно и неправилно да се допуска подценяване на задачата в София и за в бъдеще, поради сравнения с други случаи у нас, при които археологическото наследство ще бъде още по-внушително изявено, тъй като ще се разкрива при по-благоприятни условия. В София трябва да се търсят собствени пътища, базирани на спецификата на формирането, на състоянието и на разположението на археологическото наследство.

От гледна точка на опита да се разгледа процесът на запазване на археологическото наследство с оглед и на бъдещата му съдба се налагат някои изводи:

1. Териториалното съвпадение на обитаваната площ през епохите и разположението ѝ в центъра на съвременния град има в много отношения фатални последици за състоянието на отделни елементи на наследството, както и на неговите последователни хронологични напластявания. Но същевременно то е причина за неговата компактност и този факт трябва да се използва максимално при всички бъдещи решения.

2. Най-тежките и най-разрушителни периоди са свързани със завладяването на града от Византия и от османците. Византийското завладяване разрушава главно отбранителната система. Османското я унищожава и нарушава тежко урбанистичните и архитектурните традиции. Напротив, доброто усвояване на наследеното е присъщо на епохите и населението,

които третират развитието му като продължение на една наследена ситуация, в която всичко годно и използваемо получава своето място в новите градоустройствени процеси.

3. Жизнените черти на наследството, изживени не толкова като конкретни материални форми, колкото като тенденции на градското устройство и развитие, имат обаче силата да се възвръщат в градската структура като по-силни и по-целесъобразни.

По-нататъшното изучаване на археологическото наследство на София може би ще внесе корекции в характеристиката, която се опитаме да направим въз основа на досегашен опит и наблюдения. Но изложените тук факти и съображения могат да улеснят в значителна степен бъдещата работа по неговото разкриване, изследване и запазване.

БЕЛЕЖКИ

¹ Настоящата работа няма задачата да прави рекапитулация на известното. Затова и публикациите на откритията се споменават само доколкото засягат нашата тема.

² Това е особено характерно за по-старите публикации. Опити за рекапитулация на откритото и изследваното са правени в миналото. Вж. Бобчев, С. Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града, Материали за историята на София, № 12, С., 1943; Станчева, М. Археологическото проучване на София за четвърт век. — В: Музеи и паметници на културата, 1969, № 4, с. 1 сл.

³ Станчева, М. Археологическото проучване на средновековния Средец (IX—XIV). Резултати и проблеми. — Сердика, Средец, София, С., 1978, 26—69.

⁴ Станчева, М. Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец (по археологически данни) — ИБИД, 1974, № 29, 209—222.

⁵ Вж. Станчева, М. Проблеми на археологията в София. — МПК, 1979, № 4, 50—54; Проблеми на археологическото наследство на София. — Архитектура, 1976, № 8, 33—35.

⁶ Известни указания за палеолитно находище има в района на с. Гурмазово.

⁷ Петков, Н. Неолитно селище при с. Слатина. — Археология, 1, 1959, № 1—2, 100—105.

⁸ Георгиев, Г. И. Останки от първобитно селище в центъра на София. — ИАИ, 22, 1959, 329—332.

⁹ Станчева, М. Археологически материали за предримска София. — ИАИ, 23, 1966, 230—235; Балканска, А. Керамика от разкопките в Сердика. — В: Сердика, Т. 1, 1964, 135—146.

¹⁰ Известен песимизъм за възможностите да се проучи София чрез спасителни разкопки и особено нейното средновековие изразява Т. Герасимов в предговора към сб. Сердика, т. 1.

¹¹ Идеята за цялостно изследване на града в миналото е изглеждала неосъществима.

¹² Става дума за археологическия ансамбъл около ротондата „Св. Георги“, за части от източната и западната крепостна стена.

¹³ Подлезът с източната порта получи особено висока международна оценка и Наградата на София, I степен през 1971 г.

¹⁴ Това решение на Политбюро на ЦК на БКП има историческо значение не само за изследването на София и за запазването на нейните археологически паметници, а и изобщо за делото на градската археология в България.

¹⁵ Постановление № 36 на Министерския съвет на Народна република България от 1. VI. 1976 г. е публикувано в Държавен вестник, бр. 47 от 11. VI. 1976 г.

¹⁶ Археологическото проучване на София е една постоянна задача, чието осъществяване се синхронизира със строителството в София. Редица градоустройствени проекти се съгласуват така, че да се защитят археологическите паметници.

¹⁷ В действие е дългосрочна програма, която се изпълнява от Музея за история на София и от Националният институт за паметниците на културата.

¹⁸ Известно забавяне на работата в главния център бе свързано и с актуализацията на Генералния план на София.

¹⁹ За тази цел авторът взе участие в едно проучване на КИПП — Софпроект, което направи анализ на разположението и състоянието на археологическото наследство на София.

²⁰ Станчева, М. Селищната традиция и формирането на българския град. — Векове, 1980, № 4, с. 32 сл.

²¹ Вж. История на България. Т. 1, Първобитнообщинен и робовладелски строй. Траки. 1979, с. 54 и цит. там лит.

²² Ръководство на изследването през 1978 г. бе възложено от Музея за история на София на Лилияна Перничева. През 1985 г. за научен ръководител на разкопките бе определен к.и.н. Васил Николов.

²³ Археологическите наблюдения при преустройството на площада бяха организирани от Музея за история на София. За резултатите вж. Георгиев, Г. И. Цит. съч.

²⁴ Вж. бел. 9.

²⁵ Станчева, М. Постигания и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV—XVII). — Археология, 1974, № 3, 73—80; Проблеми и задачи на археологията у нас за епохата XV—XVIII в. — ИБИД, 31, 1977, 247—252.

²⁶ Катинчаров, Р. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. — Археология, 16, 1974, № 1, с. 16 сл.

²⁷ Пак там, с. 4.

²⁸ Вж. бел. 9.

²⁹ Stanceva, M. Une coupe en or de Sofia. — Thracia, 3. Serdicae, 1974, p. 221 sq.

³⁰ Чичикова, М. Севтополис. С., 1970.

³¹ Станчева, М. Селищната традиция и формирането на българския град... 3—37; Сердонполис преди Сердика. — В: Сборник по случай 100-годишнината на Археологическия музей в Пловдив, 1985, с. 89—90.

³² Иванов, Т., С. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел „Балкан“ и в центъра на София през 1952—1953 г. — В: Сердика, Т. 1, с. 17.

³³ Станчева, М. Археологически материали..., с. 232.

³⁴ Вж. бел. 32.

³⁵ Cicicova, M. Les timbres sur pithoi de Seuthopolis. — Bull. de Corr. Hellénique, LXXXII, 1958, II, p. 473, fig. 13, pl. XVII, 8.

³⁶ Robert, L. Des Carpathes à la Propontide. St. clas. IX, 1967, 107—110. I. Une famille thrace dans une inscription d'Athènes.

На тази епиграма и на нейното голямо значение, като първо споменаване на град Сердика, ни обърна внимание проф. В. Велков, за което му благодарим.

³⁷ Велкова, Ж. Имената на нашата столица през вековете. — Векове, 1973, № 2, с. 57 сл.

³⁸ Velkov, V. La construction en Thrace à l'époque du Bas Empire d'après les écrits. — *Archeologia*. Warszawa, X, 1958, 1960, 124—138.

³⁹ IG. Bulg., IV, No 2000, 2001, 2002, 2009, 2012, 2013.

⁴⁰ Велков, И. Стари римски пътища и селища в днешните български граници. — БИБ. Ч. 2, 1029, т. 4, 50—51.

⁴¹ IG Bulg., № 1982, 200.

⁴² Наблюдения на автора при разкопките на строежа на подлеса пред партийния дом.

⁴³ Проучванията бяха направени през 1974 г. от Музея за история на София.

⁴⁴ Иванов, Т., С. Бобчев. Цит. съч., с. 43.

⁴⁵ Колонада е имало и покрай улицата при западната крепостна стена.

⁴⁶ Stanceva, M. Sur le culte d'Artémis à Serdica. — *Studia in honorem Veselin Besevliev*. S., 1978, 230—235.

⁴⁷ Такава базилика е построена до западната крепостна стена на града, непосредствено до мястото на разрушен езически храм. Вж. Станчева, М., Ю. Фърков. Новооткрит езически храм в Сердика. — ИБид, 30, 1977, с. 274 сл.

⁴⁸ Практиката да се строи extra muros се доказва и от откриването на други сгради, северно от крепостната стена.

⁴⁹ Станчева, М., Ю. Фърков. Цит. съч.

⁵⁰ Разкопки на автора.

⁵¹ Венедиков, И., Т. Петров. Църквата „Св. Георги“ в София. — В: Сердика. Т. 1, 1964, с. 106.

⁵² Иванов, Т., С. Бобчев. Цит. съч., с. 17 сл.

⁵³ Станчева, М. Преториумът на Сердика. — София, 5, 1982, № 12, с. 18 сл.

⁵⁴ Станчева, М. Преториумът..., с. 19; Кожухаров, Г. Предназначението на коридорите в основите на някои римски сгради. — *Археология*, 6, 1964, № 1, с. 1 сл.

⁵⁵ Става дума за базиликите, открити под Съдебната палата.

⁵⁶ Разкопки на автора. Останалите са запазени в подземна зала.

⁵⁷ Малка част от термите е запазена в подземна зала на бул. „Г. Димитров“.

⁵⁸ Такава беше мнението на инж. Павел Петров, отговорен за надзора на минералния извор в центъра на София, който през петдесетте години е правил наблюдения на пластовете в този район и смята, че те са разместени много чувствително при земетресение.

⁵⁹ Бобчев, С. Н. Итоги археологической кампании в Софии в 1952—1956 гг. — СА, 1958, № 3, с. 211 сл.

⁶⁰ Находките и наблюденията са събрани от инж. Павел Петров.

⁶¹ Венедиков, И. Един нов старохристиянски надпис от Сердика. — В: Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев. С., 1958, с. 323 сл.

⁶² Станчева, М. Надписът за изграждането на крепостта на град Сердика. — *Векове*, 1, 1972, № 1, с. 51 сл.

⁶³ Бояджиев, Ст. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. — *Археология*, 1, 1959, № 3—4, с. 35 сл.

⁶⁴ Станчева, М. Сердика през I—IV в. в светлината на новите археологически проучвания. — ИАИ. Т. 37.

⁶⁵ Станчева, М. Средец—София. (под печат в „Български средновековни градове и крепости“. Т. 3).

⁶⁶ Тези наблюдения са направени и на източната и на западната градска порта.

⁶⁷ Вж. по-долу за следите от византийските обсади и разрушения.

⁶⁸ Това се установи на *Decumanus maximus*, а съвсем неотдавна и на *decumanus*, открит при разкопките на метростанция № 7.

⁶⁹ Stanceva, M. Sur le culte d'Artémis..., p. 230 sq.

⁷⁰ Това се наблюдава особено добре при северната кула на западната порта.

⁷¹ Унищожаването на сердикийската езическа скулптурна украса бе установено при разкопките на терена на Българска външнотърговска банка; Вж. Станчева, М., Ю. Фърков. Цит. съч.

⁷² Най-добри наблюдения в това отношение са направени на улицата покрай западната крепостна стена.

⁷³ Саркофази са откривани в трамвайното депо на бул. „Г. Димитров“.

⁷⁴ Разкриването му стана при строеж на жилищна сграда, североизточно от Паметника на Васил Левски.

⁷⁵ Проучванията бяха направени през 1981 г. под ръководството на автора. Вж. тук публикацията на К. Шалганов.

⁷⁶ Венедиков, И. Тракийската колесница. С., 1960, с. 44 сл.

⁷⁷ Велков, Ив. Антични паметници из България. — ГНМ, 4, 1922—1925, с. 145 сл.

⁷⁸ Stanceva, M. Epanouissement et disparition de deux villae rusticae près de Serdica. — *Actes du 1er Congrès international des études balkaniques et Sud-Est européennes*, S., 1970, p. 535 sq.

⁷⁹ Мястото ѝ е установено от Ив. Велков.

⁸⁰ Вж. бел. 76.

⁸¹ Много интересно съоръжение, което вероятно е воден разпределител, се откри в югозападната част на пл. „Възраждане“.

⁸² Stanceva, M. Serdica aux confins de deux époques. *Etudes historiques*. T. 8. S., 1978, 107—121.

⁸³ Станчева, М. Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец. — ИБид, 29, 1974, с. 209 сл.

⁸⁴ Станчева, М. Археологическо проучване на средновековния Средец (IX—XIV в.). Резултати и проблеми. — В: Сердика—Средец—София. Т. 1. С., 1976, с. 42 сл.

⁸⁵ Stanceva, M. Serdica aux confins..., p. 109.

⁸⁶ Постановление на Министерския съвет от 30. VI. 1976 г.

⁸⁷ Разкопки под ръководството на К. Рогева.

⁸⁸ Този акварел се пази в художествената сбирка на Музея за история на София.

⁸⁹ Бояджиев, Ст. Цит. съч., с. 42 сл.

⁹⁰ Много признаци показват пълното изоставяне на тези стени след овладяването на града от българите.

⁹¹ Станчева, М. Средец—София. — В: Български средновековни градове и крепости. Т. 3 (под печат); Stanceva, M. Nouvelles données sur la conquête de Sofia par les turcs ottomans. — *Byzantinobulgarica*. T. 6. S., 1980, p. 357 sq.

⁹² Бояджиев, С. Цит. съч., с. 42 сл.

⁹³ Цанкова-Петкова, Г. Страници из историята на средновековна София (VI—XII в.). — В: Сердика—Средец—София. Т. 1, с. 9.

⁹⁴ Наблюдения на автора.

⁹⁵ Вж. бел. 89.

⁹⁶ Stanceva, M. Serdica aux confins..., p. 107 sq.

⁹⁷ Пак там, с. 110.

⁹⁸ Станчева, М., Ю. Фърков. Цит. съч.

⁹⁹ Наблюдения при строежа на Българска външнотърговска банка.

¹⁰⁰ Наблюдения при западната порта, южно и северно от нея, при източната порта, при североизточната кръгла кула.

¹⁰¹ Преки данни за Сердика няма, но вероятно са се спазвали общите разпоредби за византийските градове от това време, свързани с опасността от пожари при съставяне на застройката.

¹⁰² Ротондата „Св. Георги“, сградата източно от нея, резиденцията на ул. „Каляно“ имат кръгли и октоagonalни архитектурни форми.

¹⁰³ Вж. бел. 57.

¹⁰⁴ Разкриването на жилища в тази част на града започна през 1970 г. на парцела на Българска външнотърговска банка, продължи северно от западната порта, а последните разкопки на метростанция № 7 добавиха още една инсула с жилища.

¹⁰⁵ Това се потвърждава от разкопките в югозападния край на сградата през 1982 г., когато се установи използването ѝ за монетарница (наблюдения на автора).

¹⁰⁶ Иванов, Т., С. Бобчев. Разкопки върху площта..., с. 20 сл.

¹⁰⁷ Разкопки на автора.

¹⁰⁸ Наблюдения на автора при прокарване на колектор по бул. „Г. Димитров“, а под Централните хали—разкопки под ръководството на К. Рогева.

¹⁰⁹ Проучвания тук не са правени, освен на един малък участък до „Баня баши джамия“ през 1982 г.

¹¹⁰ Разкопки на автора. Сградата продължава в източна посока под платното на ул. „Вашингтон“.

¹¹¹ Филов, Б. Църквата „Св. София“ С., 1912.

¹¹² Господинов, Ю. Некрополът около църквата „Св. София“. — В: Праисторически и старохристиянски паметници от София и околността. С., 1921, с. 65 сл.

¹¹³ Станчева, М. Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика. — В: Сердика. Т. 1, с. 159 сл.

¹¹⁴ Велков, Ив. Из историята на Сердика. — Природа, 3, 1954, с. 117—119; Василева, Д. План и конструкция на базиликата в кв. Лозенец, София. — Техническа мисъл, 1984, № 6, 79—84.

¹¹⁵ Това се обуславя от характера на обектите, които

са пръснати и се установяват случайно при строежи.

¹¹⁶ Кацаров, Г. И. Старохристиянските надписи от Сердика. — В: Праисторически и старохристиянски паметници от София и околността, с. 46 сл.

¹¹⁷ Филов, Б. Цит. съч.

¹¹⁸ Станчева, М. Раннохристиянски култови сгради..., с. 159 сл.

¹¹⁹ Наблюденията при обхождане са направени от автора, но разкопки не са предприемани.

¹²⁰ Проучвания на парцелите при строежа на метростанция № 7.

¹²¹ Това е естествено, тъй като строежът на жилища продължава, както и да се променят условията на живот в града.

¹²² Stanceva, M. Sur certains traits de la culture médiévale de Nesebar et Sofia. — *Byzantinobulgarica*, 7, S., 1951, p. 337 sq.

¹²³ Станчева, М. Археологическото проучване на средновековния Средец..., с. 26 сл.

¹²⁴ Вж. бел. 3; По-късно отпечатаните проучвания се използват и посочват тук.

¹²⁵ Станчева, М. По някои проблеми..., с. 213 сл.

¹²⁶ Станчева, М., Ст. Станилов. Ранносредновековни жилища в Средец. — *Археология*, 21, 1979, № 1, 56—64.

¹²⁷ Вж. бел. 124; Станчева, М. Ранносредновековна керамика от София. — *Археология*, 1, 1959, № 3—4, 61—68.

¹²⁸ Станчева, М. Археологическото проучване..., с. 27 сл. и цит. там лит.

¹²⁹ Станчева, М. Ранносредновековна керамика..., с. 62 сл.

¹³⁰ Stanceva, M., L. Donceva-Petrova. Sur la surface de Sredec aux IXe—XIVe s. — *ИАИ*, 35, 1979, 111—133.

¹³¹ Станчева, М., Ст. Станилов. Цит. съч.

¹³² Станчева, М. Археологическото проучване..., 47—48.

¹³³ Тя е причинена от нови строежи и от бомбени попадения през Втората световна война.

¹³⁴ Тези стени бяха наблюдавани при строежа на канали по бул. „Г. Димитров“, за съжаление в ограничено пространство.

¹³⁵ За сега такъв вид керамика не е публикувана от други находища у нас.

¹³⁶ Станчева, М. Археологическото проучване..., с. 42 сл.

¹³⁷ Това се вижда най-добре при североизточната кръгла кула. Вж. Бояджиев, С. Принос..., 44—45.

¹³⁸ Особено добре установено при северната кула на източната порта.

¹³⁹ Всеки новоизследван терен, включително последните археологически проучвания на метростанция № 7 показват, че градоустройствената ситуация на Сердика и Средец няма нищо общо с теоретичната схема на инсулите, създадена въз основа на откъслечни наблюдения от арх. С. Бобчев. Различни обстоятелства са диктували отклоненията още в античността, а в средновековието градоустройството претърпява съществени изменения.

¹⁴⁰ Пренебрежителното отношение към следите от средновековната епоха са дължи и на едностранчивото изследване на археологията на София, с оглед преди всичко на античността.

¹⁴¹ Едно жилище от XIII—XIV в. източно от ротондата „Св. Георги“ е засега един от най-интересните примери на българска жилищна архитектура. Вж. Станчева, М. Към изучаването на средновековната българска

архитектура. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. 1975, 274—285.

¹⁴² Такъв е случаят с останките на една църква от XII—XIII в. недалеч от Германския манастир. Вж.: Станчева, М. Средновековна църква при с. Герман, Софийско. — *Археология*, 8, 1966, № 3, 21—28.

¹⁴³ Stanceva, M. Nouvelles données..., p. 357 sq.

¹⁴⁴ Разкопките при западната порта продължиха две години и половина след като бе отменено строителство на това място.

¹⁴⁵ Засега София запазва водещо място в проучването на тази епоха.

¹⁴⁶ Михайлов, Ст. Останки от турска София, открити при построятата на Централния универсален магазин. — В: Сердика. Т. 1, 195—210.

¹⁴⁷ Засега новите преводи на документи не са използвани за такъв вид проучвания. Но още в труда на А. Иширков „Град София през XVII век“ се вижда, колко много данни могат да бъдат научени от тях.

¹⁴⁸ Станчева, М. Проблеми и задачи на археологията у нас за епохата XV—XVII в. — *ИБИД*, 31, 1977, 247—252.

¹⁴⁹ Осъществяването на такава задача изисква непосредствено участие на геофизик и археомагнетик при вземането на проби.

¹⁵⁰ Находките от керамика в едното жилище върху развалините на източната порта показват, че се отнася за турски дом, докато при западната порта насочват към заселник дубровчанин.

¹⁵¹ Разкопки на автора.

¹⁵² Мястото на първата не е окончателно установено, докато втората трябва да се търси под пл. „Ленин“.

¹⁵³ Кладенецът е запазен в археологическия ансамбъл.

¹⁵⁴ Установи се, че около църквата „Св. Спас“ са погребвани предимно заможни лица.

¹⁵⁵ Освен накити поставяни са зарфове и филджани, стъклени съдове и дори книги.

¹⁵⁶ На пл. „Ленин“, на мястото на западния вход на подлеза, и до безистена, на мястото, където сега е ЦУМ.

¹⁵⁷ Съвременното ниво е различно от старото, което не е било изравнено.

¹⁵⁸ Станчева, М. Археологически данни за внос на италиански стоки у нас през XV—XVIII в. — *Векове*, 1978, № 5, 30—38; Григорова, К. Монетни съкровища от София и Софийско. — В: *Известия на българските музеи*. Т. 1, 1969, С., 1971, с. 47 сл.

¹⁵⁹ У нас най-общо се приема за граница краят на феодалната епоха. Но в много страни се прави т. нар. индустриална археология.

¹⁶⁰ Намерени са на три места в София.

¹⁶¹ Млъчкова, А. Декоративни релефни плочи от Възраждането. — *ИБМ*. Т. 1, с. 271 сл.

¹⁶² Станчева, М., Ст. Медарова. Водоснабдяването на София през епохата на турското владичество. — *ИЕИМ*, 11, 99—116.

¹⁶³ Гробовете от тази епоха съдържаха останки от облекло, пръстени с геми, дата и име, и др.

¹⁶⁴ Юбилейна книга на град София, 1928, с. 139 сл.

¹⁶⁵ Църквата „Св. София“ и „Св. Георги“ са първите обекти на археологическите проучвания.

¹⁶⁶ Често бомбените попадения забиват дълбоко в античните пластове материални следи от съвременността, а изхвърлят в горните пластове антични останки.

¹⁶⁷ Вж. бел. 15.

¹⁶⁸ Вж. бел. 13.

Вопрос об изучении и сохранении археологического наследия очень сложный, потому что главный центр Софии является ее частью, наиболее насыщенной археологическими памятниками разных эпох. Эти участки являются и объектом всякого рода надземной и подземной строительной деятельности, а одновременно с этим они объявлены археологическим заповедником постановлением Совета Министров. Это придает археологическому исследованию особую, не только научную, но и практическую актуальность.

На основании более тридцатилетних личных наблюдений автора и других исследований анализируются наслоенные местами до десяти метров археологические пласты. Сделана попытка выяснения процесса этого наслоения, его интенсивности в разные эпохи. Особое значение имеет отражение, которое дают смена общественно-экономического строя и некоторые исторические обстоятельства на отбра-

сывании или сохранении памятников предшествующих эпох. Устанавливаются периоды активного преобразования, факторы ускорения или замедления переустройств, городские участки с относительно наиболее богатым археологическим содержанием. Выясняются некоторые из причин жизненности и адаптивности определенных градостроительных достижений или отдельных построек и избирательное отношение развивающегося города к унаследованному строительству и благоустройству.

В процессе данного исследования выявилась сложность софийской стратиграфии, а также и отражение строительства периода Возрождения и после Освобождения на остатках более древних наслоений. Намечаются и самые перспективные для исследования и сохранения участки площади Сердики — Средеца и окрестностей. Статья является первой попыткой исследования многослойного городского археологического наследия.

Magdalena
Stančeva

PATRIMOINE ARCHÉOLOGIQUE
DE SOFIA. FORMATION, ÉTAT ET
PROBLÈMES

(Résumé)

Le problème de l'étude et de la sauvegarde du patrimoine archéologique est particulièrement compliqué, car la partie de Sofia contemporaine la plus saturée en restes archéologiques de différentes époques est son centre principal actuel. Cette partie est l'objet aussi de différentes sortes d'activité de construction sur et sous la surface. En même temps, elle est déclarée une réserve archéologique par un Arrêté du Conseil des Ministres. Il s'en suit que l'étude archéologique a non seulement une importance scientifique, mais encore elle concerne la vie actuelle de la ville.

Les couches archéologiques, qui aboutissent jusqu'à 10 m en profondeur à certains endroits, sont examinées à la base des observations personnelles de l'auteur au cours de plus de 30 ans et des études précédentes d'autres archéologues. L'auteur essaie d'éclaircir le processus de cet entassement, son intensité durant les différentes époques. Le changement des formations socio-économiques et certaines conditions historiques

sont d'une importance particulière pour l'adoption ou pour le rejet des constructions des époques précédentes. L'auteur détermine les périodes de changement actif, les facteurs d'accélération ou de ralentissement des reconstructions, les secteurs urbains qui sont les plus riches en restes archéologiques. On explique les raisons de la vitalité et l'adaptabilité des certaines structures urbanistes ou de certaines constructions et la position optative de la ville au cours de son développement.

Au cours de l'étude, on établit la complexité de la stratigraphie de Sofia, ainsi que les conséquences des constructions des temps modernes sur les vestiges des époques précédentes. On mentionne les secteurs de Serdica — Sredec et de ses environs qui ont les plus grandes possibilités pour la recherche et la sauvegarde. C'est le premier essai d'étudier un patrimoine archéologique urbain de plusieurs époques.